

Organ Bağış Sürecinde Dinin Etkisinin Nitel Perspektifle İncelenmesi*

BETÜL DURMAZ YURT

Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye
Siirt University Faculty of Arts and Sciences, Turkey
betul.dyurt@siirt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5729-4896>

TEMMUZ GÖNÇ ŞAVRAN

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye
Anadolu University Faculty of Humanities, Turkey
tgonc@anadolu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0561-4661>

Öz

Günümüzde pek çok insanın yaşamını iyileştiren veya kurtaran bir tedavi şekli olan organ nakli ile ilgili en önemli sorunlardan biri organ bağış sayısındaki yetersizliktir. Organ bağış özgeci ve toplum yanlısı bir davranış olduğu için bağış sayısının artması hastalar için olduğu kadar toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesi açısından da önemlidir. Organ bağış kararı konusunda yapılan çalışmaların büyük kısmı dinin organ bağışına yönelik tutum ve davranışları etkilediğini göstermekte, ancak pek azı nitel araştırmalara dayanmaktadır. Bu çalışmanın amacı 2021 yılında tamamlanan nitel bir araştırmanın verileri üzerinden dinin organ bağışına karar verme sürecini nasıl şekillendirdiğini değerlendirmek ve sürecin karmaşıklığını bir neden sonuç ilişkisine indirgemenin sosyolojik olarak yorumlamaktır. Veriler, maksimum çeşitlilik ve kartopu örnekleme teknikleriyle seçilmiş olan 18 katılımcıdan yarı yapılandırılmış mülakatlarla toplanmıştır. Bu çalışmada dinin organ bağış sürecini çok boyutlu ve çok yönlü olarak şekillendirdiği, bu etkinin doğrudan ve olumsuz bir nedensellik çerçevesinde ele alınmaması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Din Sosyolojisi, Organ Bağış, Organ Nakli, Nitel Yöntem

A Qualitative Analysis of Religion's Influence on Organ Donation Process

Abstract

One of the most important problems with organ transplantation, which is a form of treatment that improves or saves the lives of many people today, is the inadequacy in the number of organ donations. Since the organ donation is an altruistic and pro-social behavior, increasing the number of donations is important for strengthening social solidarity as well as patients. Most of the related studies show that religion influences attitudes and behaviors toward organ donation, but few of them are based on qualitative

research. The aim of this study is to evaluate how religion shapes the decision-making process for organ donation, based on the data of a qualitative study completed in 2021, and to interpret the process sociologically without reducing the complexity of the process to a cause-effect relationship. Data were collected through semi-structured interviews from 18 participants. The sample was selected with maximum diversity and snowball sampling techniques. This study concludes that religion shapes the organ donation process in a multidimensional and multidirectional way, which should not be handled within the framework of direct and negative causality.

Keywords: Sociology, Sociology of Religion, Organ Donation, Organ Transplantation, Qualitative Method.

Giriş

Organ nakli, canlı hücre ve dokuların donörden alıcıya aktarılıp işlev görecektir şekilde yaşamasını sağlayan multidisipliner bir tedavi şekli olarak tanımlanmaktadır ve tıp alanındaki gelişmelere paralel olarak önemi giderek artmaktadır.¹ Türkiye’de organ nakliyle ilgili ilk denemelere 1969 yılında başlanmış, canlı donörden ilk nakil 1975 yılında, kadavradan ilk nakil 1988 yılında yapılmış, günümüzde yılda yaklaşık dört bine yakın organ nakli yapılır hale gelmiştir.² Organ nakli sürecinde hem küresel hem de yerel düzeyde en büyük sorun organ bağışlarının yetersiz sayıda olmasıdır. Bu nedenle bu konudaki literatürün büyük kısmı organ bağış sayılarının arttırılması hedefinin motive ettiği ve organ bağış kararını teşvik eden veya önleyen etkenleri saptamayı amaçlayan çalışmalardan oluşmaktadır.

Organ bağış süreci biyolojik olanla sosyal olanın iç içe geçtiği, hem bireylerin kişisel ihtiyaç ve isteklerinden hem de onları çevreleyen toplumsal ve kültürel yapıdan etkilenen karmaşık bir süreçtir ve bu süreci şekillendiren etkenlerle ilgili çalışmaların tümünde din en önemli temalardan biri olarak görülmektedir.³ Türkiye’de din ve organ bağış

* Bu çalışmada, Betül Durmaz Yurt’un Doç. Dr. Temmuz Gönç Şavran’ın danışmanlığında 2021 yılında tamamladığı “Organ Bağış ve Nakline Sosyolojik Perspektiften Bakış” başlıklı doktora tezinin bulgularının bir kısmı kullanılmıştır. Betül Durmaz Yurt, “Organ Bağış ve Nakline Sosyolojik Perspektiften Bakış.” Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2021.

¹ Cumhuriyet Uluğ Eldegez ve Yalçın Seyhun, “Türkiye’de ve Dünyada Transplantasyonun Tarihçesi,” 1.

² Eldegez ve Seyhun, “Türkiye’de ve Dünyada Transplantasyonun Tarihçesi,” 2; Global Observatory on Donation and Transplantation, “Summary,” <http://www.transplant-observatory.org/summary/> (13.10.2022).

³ Omer Ashraf ve diğerleri, “Attitude Toward Organ Donation: A Survey in Pakistan,” 904; Franklin C. Barcellos ve diğerleri, “Organ Donation: A Population Based Study,” 36; Halil Bilgel ve diğerleri, “Public Attitudes Toward Organ Donation: A Survey in a Turkish Community,” 244-245; Elias Mossialos ve diğerleri, “Does Organ Donation Legislation Affect Individuals’ Willingness to Donate their Own or their Relative’s Organs? Evidence from European Union Survey Data,” 48; Wilbur Aaron Lam ve Laurence McCullough, “Influence of Religious and Spiritual Values of the Willingness

arasındaki ilişki hakkında bilgi sunan çalışmaların büyük kısmı doğrudan bu ilişkiye odaklanan çalışmalar değil, genel olarak organ bağına yönelik bilgi, tutum ve davranışları tespit etmeyi hedefleyen çalışmalardır.⁴ Bu çalışmalar içinde Hesna Gürler ve Ayşe Topal Hançer'in, Bilgen Başal'ın, Halil Bilgel'in, Berrin Okka ve Orhan Demireli'nin, Fatma Can'ın ve Sıla Derviş'in çalışmalarının örnekleme toplum genelinden seçilmiştir.⁵ Araştırmacıların bir kısmı daha spesifik gruplara odaklanmış, Elçin Balcı ve Mehtap Şahingöz ve Murat Topbaş sağlık profesyonellerinden, Melis Naçar vd. ile Yalçın Balçık vd. üniversite öğrencilerinden oluşan örneklemlerden veri toplamışlardır.⁶ Bazı çalışmalar ise doğrudan din ve organ bağı

of Chinese-Americans to Donate Organs for Transplantation," 450; Tamar Ashkenazi ve diğerleri, "A Bridge Between Hearts: Mutual Organ Donation by Arabs and Jews in Israel," 151.

⁴ Hesna Gürler ve Ayşe Topal Hançer, "Bir Aile Sağlığı Merkezine Başvuran Bireylerin Organ Bağı Konusundaki Tutumları," 91; Elçin Balcı ve Mehtap Şahingöz, "Hemşirelerin Organ Bağına Bakışları," 504; Melis Naçar ve diğerleri, "Hekim Adaylarının Organ Nakline Bakış Açıkları," 123; Melis Naçar ve diğerleri, "Attitudes and Behaviours of Students from the Faculty of Theology Regarding Organ Donation: A Study from Turkey," 4058; Ali Özer ve diğerleri, "Knowledge, Attitudes, and Behaviors of Officials of Religion About Organ Donation in Kahramanmaraş, an Eastern Mediterranean City of Turkey," 3364; Pınar Yalçın Balçık ve diğerleri, "Attitudes of University Students Towards Organ Donation and Transplantation," 314; Ersin Uskun ve Mustafa Öztürk, "Attitudes of Islamic Religious Officials Toward Organ Transplant and Donation," 37; Murat Topbaş ve diğerleri, "Outmoded Attitudes Toward Organ Donation Among Turkish Health Care Professionals," 1999; Bilgen Başal, "Türkiye'de Organ Bağı Oranlarının Düşük Olma Sebepleri ve Çözüm Önerileri: Bir Saha Çalışması," 207; Bilgel ve diğerleri, "Public Attitudes Toward Organ Donation: A Survey in a Turkish Community," 126; Halil Bilgel ve diğerleri, "A Survey of the Public Attitudes Towards Organ Donation in a Turkish Community and of the Changes That Have Taken Place in the last 12 Years," 126; Berrin Okka ve Orhan Demireli, "Konya İlinde Halkın Organ Bağı Konusuna Bakış Açılarının Değerlendirilmesi," 148; Hamit Sırrı Ketten ve diğerleri, "Knowledge, Attitudes and Behaviors of Mosque Imams Regarding Organ Donation," 598; Fatma Can, "Organ Bağına Onay Veren ve Vermeyen Ailelerin Bazı Sosyal Psikolojik Değişkenler Yönünden Karşılaştırılması," (doktora tezi), v; Seher Gürdil Yılmaz ve diğerleri, "Knowledge and Attitudes of the Faculty of Theology Students on Organ Transplantation," 1043; Emel Güden ve diğerleri, "Attitudes and Behaviors Regarding Organ Donation: A Study on Officials of Religion in Turkey," 439; Sıla Derviş "Promoting Organ Donation through Mortality Salience for Different Levels and Orientations of Religiosity," (yüksek lisans tezi), 16; Aliye Bulut, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağı Hakkında Bilgi Tutum ve Davranışları," 203; Nilgün Keçecioglu ve diğerleri, "Attitudes of Religious People in Turkey Regarding Organ Donation and Transplantation," 629; Merve Tarhan ve diğerleri, "The View of Religious Officials on Organ Donation and Transplantation in the Zeytinburnu District of Istanbul," 1975; Sezai Korkmaz, "Organ Bağı Tutumları ve Dindarlık İlişkisi," 493.

⁵ Gürler ve Topal Hançer, "Bir Aile Sağlığı Merkezine Başvuran Bireylerin Organ Bağı Konusundaki Tutumları," 91; Başal, "Türkiye'de Organ Bağı Oranlarının Düşük Olma Sebepleri ve Çözüm Önerileri," 207; Bilgel ve diğerleri, "Public Attitudes Toward Organ Donation," 126; Okka ve Demireli, "Konya İlinde Halkın Organ Bağı Konusuna Bakış Açılarının Değerlendirilmesi," 148; Can, "Organ Bağına Onay Veren ve Vermeyen Ailelerin Bazı Sosyal Psikolojik Değişkenler Yönünden Karşılaştırılması," v; Derviş, "Promoting Organ Donation through Mortality Salience for Different Levels and Orientations of Religiosity," 16.

⁶ Balcı ve Şahingöz, "Hemşirelerin Organ Bağına Bakışları," 504; Topbaş ve diğerleri, "Outmoded Attitudes Toward Organ Donation Among Turkish Health Care Professionals," 1999; Naçar ve diğerleri, "Hekim Adaylarının Organ Nakline Bakış Açıkları," 123; Yalçın Balçık ve diğerleri,

arasındaki ilişkiye odaklanmasalar da dinin etkisinin daha çok görülebileceği örneklem gruplarının organ bağışi konusundaki tutum ve davranışlarını tespit etmeyi amaçlamışlardır. Örneğin Ersin Uskun ve Mustafa Öztürk, Merve Tarhan vd., Emel Güden vd., Nilgün Keçecioğlu vd., Hamit Sırrı Keten ve Ali Özer vd. tarafından yapılan araştırmalarda örneklem cami imamları, müezzinler, Kuran kurslarındaki eğitimciler ve Diyanet İşleri personeli gibi din ile ilgili mesleklere sahip olanlardan, Seher Gürdil Yılmaz, Melis Naçar vd., Aliye Bulut ve Sezai Korkmaz tarafından yapılan çalışmalarda da İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden oluşmaktadır.⁷ Doğrudan din ve organ bağışi arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalar Sezai Korkmaz'ın din psikolojisi alanında ve Abdullah Özbolat'ın din sosyolojisi alanında yaptıkları çalışmalardır.⁸

Organ bağışi konusundaki tutumların dinî kaygılar, endişeler veya dindarlık düzeyi ile ilişkisini tespit etme konusunda önemli bir veri birikimi sağlayan bu araştırmaların büyük kısmı tıp ve psikoloji disiplinlerinde yapılmıştır ve Özbolat'ın çalışması dışında tamamı nicel yöntemle yürütülmüştür. Bu konuda nicel yöntemle yürütülmüş olan çalışmaların ağırlıklı olarak konuyla ilgili bilgi eksikliğini vurguladığını belirten Özbolat'ın nitel çalışmasının bulguları din ve organ bağışi arasındaki ilişkinin çok karmaşık ve çok boyutlu olduğunu ve bilgi eksikliğinin bu boyutlardan sadece biri olduğunu göstermektedir.⁹ Özbolat, bu konuda yapılacak ampirik çalışmalarda verilerin derinlemesine görüşmelerle toplanmasının önemini vurgulamaktadır.¹⁰ Korkmaz da uluslararası literatürdeki nitel çalışmaların bulgularına değinirken, inanç ile organ bağışını bütünleştirici nitel çalışmaların önemini vurgulamıştır. Ne var ki

"Attitudes' of University Students Towards Organ Donation and Transplantation," 314; Korkmaz, "Organ Bağışi Tutumları ve Dindarlık İlişkisi," 493.

⁷ Uskun ve Öztürk, "Attitudes of Islamic Religious Officials Toward Organ Transplant and Donation," 37; Tarhan ve diğerleri, "The View of Religious Officials on Organ Donation and Transplantation in the Zeytinburnu District of Istanbul," 1975; Güden ve diğerleri, "Attitudes and Behaviors Regarding Organ Donation," 439; Keçecioğlu ve diğerleri, "Attitudes of Religious People in Turkey Regarding Organ Donation and Transplantation," 629; Keten ve diğerleri, "Knowledge, Attitudes and Behaviors of Mosque Imams Regarding Organ Donation," 598; Özer ve diğerleri, "Knowledge, Attitudes, and Behaviors of Officials of Religion About Organ Donation in Kahramanmaraş, an Eastern Mediterranean City of Turkey," 3364; Gürdil Yılmaz ve diğerleri, "Knowledge and Attitudes of the Faculty of Theology Students on Organ Transplantation," 1043; Naçar ve diğerleri, "Attitudes and Behaviours of Students from the Faculty of Theology Regarding Organ Donation: A Study from Turkey," 4058; Bulut, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağışi Hakkında Bilgi Tutum ve Davranışları," 203.

⁸ Korkmaz, "Organ Bağışi Tutumları ve Dindarlık İlişkisi," 493; Abdullah Özbolat, "Organlarımla Dirilmek İstiyorum: Organ Bağışının Dinî-Toplumsal Arkaplanı," 61.

⁹ Özbolat, "Organlarımla Dirilmek İstiyorum," 68.

¹⁰ Özbolat, "Organlarımla Dirilmek İstiyorum," 68, 82.

Türkiye'deki literatürde hem din ve organ bağış arasındaki ilişkinin bağlamını ve aktörlerin niyetlerini şekillendiren süreçleri anlamaya yönelik nitel çalışmalar, hem de bu konuya sosyolojik kavram ve kuramlar üzerinden yaklaşan çalışmalar azdır. Bu çalışma nitel yöntemle yürütölmüş olması ve bulguları sosyolojik bakış açısıyla analiz etmesi bakımından literatürdeki bu boşluğu kısmen de olsa doldurmayı amaçlamaktadır.

Bu amaca yönelik olarak önce organ bağışının toplumsal niteliği üzerinde durulacak, daha sonra ilgili literatür üzerinden organ bağışını etkileyen etmenler içinde genel olarak dinin yerine değinilecek ardından dinin organ bağış ve nakil süreci üzerindeki olumsuz ve olumlu etkileri tartışılacaktır. Ardından yöntem açıklanacak ve bulgular ortaya konarak sosyolojik açıdan değerlendirilip yorumlanacaktır. Bu çalışmada din haricinde organ bağış kararı sürecini etkileyebilecek diğer olgular kapsam dıőı bırakılmıő ve Müslömanlık kavramı sosyolojik açıdan bir kimlik bağlamını işaret edecek şekilde kullanılmıştır.

Diğerkam Bir Dayanışma Eylemi Olarak Organ Bağış

Organ bağış sürecinde bireyler, birinin hayatını iyileőtirme/kurtarma ve birinden hayatını iyileőtirecek/kurtaracak bir organı alma şeklindeki toplumsal eylemleriyle bireysellik, toplumsallık ve kamu yararı arasında bir ilişki kurmaktadır. Gönüllölük, diğerkamlık ve anonimlik esaslarına dayanan organ bağış, bu sayede toplumsal dayanışmayı güçlendiren toplum yanlısı (prososyal) bir davranış olarak kabul edilmektedir.¹¹ Dünya dinleri de toplum yanlısı değerleri bildirmektedir ve olumlu benlik algısı, sosyal onay, sembolik ödöller gibi genel olarak dindarlıkla ilişkilendirilen sosyal psikolojik boyutların tümü toplum yanlısı davranışa katkıda bulunmaktadır.¹² Şu halde toplumun yararı için organlarını bağışlayan birinin davranışları din tarafından motive edilebilir. Bununla beraber, organların kime bağışlandığı ve kimlerin sistematik olarak bağış ağının dışında bırakıldığı da önemlidir. Saroglou, köktenci ve muhafazakar din bağlamlarında grup dıőı ön yargı ve dıőlamanın kolaylaşabileceğini, ama genel olarak dindarlığın ve maneviyata bağlılığın yalnızca tanıdıklara değil, tanınmayan insanlara da yardım etme gönüllölüğünü içerdğini, bu sayede

¹¹ Derviş, "Promoting Organ Donation Through Mortality Saliency for Different Levels and Orientations of Religiosity," 16.

¹² Vassilis Saroglou, "Din, Maneviyat ve Diğerkâmlık," 113-114, 129.

bireyleri diğer insanlara odaklanan, mümkün merteye evrensel ve yayılmacı bir özgeciliğe ittiğini belirtmektedir.¹³

Organ bağıışı ve organ nakli konusunun ele alındığı sosyal bilim çalışmalarında planlı davranış teorisi, gerekçeli bilgi yönetimi teorisi, sosyal bilişsel teori, beklenti teorisi, sosyal sermaye teorisi ve armağan alışverişi teorisi çerçevelerinin kullanıldığı görülmektedir.¹⁴ Bu teoriler içinde ilk dördü psikoloji ağırlıklıdır. Sosyal bilişsel teori, karşılıklı nedensellik modeli çerçevesinde bireylerin gözlemedikleri davranışları uygulamalarına; psikoloji, ekonomi ve matematiğe dayalı olan beklenti teorisi risk ve belirsizlik koşulları altında karar alma sürecine; davranış kontrolü ile ilgili olan planlı davranış teorisi, davranışın niyetlerle mi hazır bulunuşlukla mı açıklanacağı sorusuna; gerekçeli bilgi yönetimi teorisi, bireylerin önemli buldukları konularda etraflarındaki belirsizliği nasıl aştıklarına odaklanır.¹⁵ Sosyal sermaye ve armağan alışverişi teorileri ise bireyden çok toplumsal etkileşime ve sosyal ağlara odaklanmaları nedeniyle sosyolojik analize daha uygun bir çerçeve sunmaktadır.

Sosyal sermaye kavramını ilk olarak Bourdieu kullanmış ve kavramı karşılıklı tanışıklıktan, kabulden ve sosyal bağlantılardan oluşan, bireylerin sahip olabileceği bir özellik olarak tanımlamıştır.¹⁶ Bourdieu'nun bireysel sosyal sermaye anlayışının ardından kolektif sosyal sermaye yaklaşımı geliştirilmiş, bu çerçevede sosyal sermaye Coleman tarafından toplumsal yapıların sahip olduğu bir özellik ve Putnam vd. tarafından da eşgüdümlü eylemleri kolaylaştıran bir toplumsal örgütlenme niteliği olarak tanımlanmış, böylece sosyal sermaye bireylerin değil toplulukların ve yapıların sahip olabileceği bir kaynak olarak kavranmıştır.¹⁷ Sosyal sermayenin bilişsel boyutu insanların bireyler arası güveni, paylaşımı ve karşılıklılığı algılama düzeyini, yapısal boyutu ise sosyal ağların toplumdaki yoğunluğunu veya sivil katılım desenlerini ifade etmektedir. Yatay sosyal sermaye güç ve kaynaklara erişim açısından eşit ya da eşite yakın olanlar

¹³ Saroglou, "Din, Maneviyat ve Diğerkâmlık," 123, 131.

¹⁴ Amani Alsalem ve diğerleri, "Theoretical Insights into Organ Donation and Social Change," 155; Teodora Vojnov, "A Sociological Perspective on Organ Transplantation and Donation in Serbia," (yüksek lisans tezi), 13-17.

¹⁵ Albert Bandura, "Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective," 5-12; Daniel Kahneman ve Amos Tversky, "Choices, Values, and Frames," 270-73; Icek Ajzen, "The Theory of Planned Behavior," 180-181; Walid A. Adidi ve Chris Morse, "Expanding the Role of Emotion in the Theory of Motivated Information Management," 87-88.

¹⁶ Pierre Bourdieu, *The Forms of Capital*, 21.

¹⁷ James Samuel Coleman, *Foundations of Social Theory*, 306; Robert D. Putnam ve diğerleri, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, 35.

arasındaki ilişkileri, dikey sosyal sermaye ise aralarında farklılıklar olan gruplar arasındaki hiyerarşik ya da eşitsiz ilişkileri ifade etmektedir. Yatay sosyal sermaye dayanışmacı ve aracı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır, dayanışmacı sosyal sermaye birbirine benzeyen kimliklere sahip olan insanların oluşturduğu, görece homojen gruplarda erişilen kaynakları ifade ederken aracı sosyal sermaye, sosyal kimlikleri arasında kopukluklar olan gruplardaki kaynakları ifade eder.¹⁸

Sosyal sermaye teorisi, Mauss tarafından geliştirilen armağan alışverişi teorisinin modern bir manifestosu olarak da değerlendirilmiş, sosyal sermayenin somut bireyler arasında gerçekleşen somut etkileşimin, yani Mauss'cu anlamda armağan alışverişinin sonucunda ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.¹⁹ Toplumdaki karşılıklılık ilişkisinin işleyişini armağan üzerinden açıklayan Mauss'a göre armağan alışverişi; verme, alma ve karşılığını verme şeklinde üç ana zorunluluk tarafından yönetilen bir anlaşma biçimidir. Bu ilişkide armağanın sadece maddi değil, sembolik ve duygusal değeri de vardır ve "birinden bir şey kabul etmek onun manevi özünden, ruhundan bir parçayı kabul etmektir."²⁰ Sosyal sermaye kavramının alışveriş değişimi sürecinin karşılıklılık boyutunu yansıttığı ileri sürülmekte, sosyal ilişkilerin ve ağların oluşturulmasında önemli bir rol oynadığı ve gelecekte tekrar sürdürülebilecek bir ilişki kurduğu için armağan alışverişinin de sosyal sermaye olarak değerlendirilebileceği belirtilmektedir.²¹ Dolfsma ve arkadaşları daha spesifik bir noktayı işaret ederek sosyal sermayenin armağanın karşılığının verilmesi sürecinin ikincil bir sonucu olduğunu savunur, çünkü Mauss'un teorisinde armağanın karşılığı doğrudan armağan veren kişiye değil, topluma verilmekte, yani genelleştirilmiş karşılıklılık ilişkisi kurulmaktadır.²²

Organ bağışının armağan teorisiyle ilişkilendirilmesinin en önemli nedeni bu sürecin temel niteliklerinin gönüllülük, diğerkamlik ve anonimlik olarak kabul edilmesidir.²³ Her ne kadar zorunlu olmaması ve sürecin tıp kurumunun kontrolünde olması nedeniyle tam olarak Mauss'cu bir

¹⁸ Ichiro Kawachi ve diğerleri, "Social Capital and Health: A Decade of Progress and Beyond," 5.

¹⁹ Wilfred Dolfsma ve diğerleri, "On a Source of Social Capital: Gift Exchange," 317.

²⁰ Marcell Mauss, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, 16.

²¹ Janine Nahapiet ve Sumantra Ghoshal, "Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage," 250; Chloe Sharp ve Gurch Randhama, "Social Capital and Deceased Organ Donation," 119.

²² Dolfsma ve diğerleri "On a Source of Social Capital," 319.

²³ Laura L. Machin ve Leonid Cherkassky, "Deconstructing Donation," 145; Chloe Sharp ve Gurch Randhama, "Altruism, Gift Giving and Reciprocity in Organ Donation: A Review of Cultural Perspectives and Challenges of the Concepts," 163.

armağanın kriterlerine uymasa da bu ilişkilendirmeyi savunanlar tarafından özellikle canlı donörden organ bağışının psikososyal armağan verme sürecinin dinamiklerine benzediği, dolayısıyla toplumsal bir ilişkilendirme biçimi olduğu ileri sürülmektedir.²⁴ Bununla beraber, organ bağışının hem diğerkamlik ve anonimlik nitelikleri hem de armağan alışverişi kuramı çerçevesinde ele alınmasına yönelik çeşitli eleştiriler söz konusudur. Donörlerin alıcılar hakkında bilgi elde etmek istediğini ve/veya bağış karşılığında bir çeşit kişisel fayda beklediğini gösteren çalışmalar ışığında organ bağışı sürecinde diğerkamlığın zayıf, koşullu, hatta noksan olduğu ileri sürülmektedir.²⁵ Bağışın özgecilik ve toplumsal dayanışma niteliğinin bir göstergesi sayılan ve donörlere yönelik baskı ve manipülasyonları önleyebilen anonimlik koşulu son yıllarda yapılan çalışmalarda tartışmaya açılmaktadır.²⁶ Beden parçalarının bağışlanması sürecini armağan alışverişi bağlamı içine yerleştirmek de bağış kararı alma sürecini aşırı basitleştirmekle, bağış sistemini idealize etmekle ve bağışın ekonomik ve politik bağlamını gözden kaçırmakla eleştirilmektedir.²⁷ Bu haklı eleştirilerin varlığına rağmen organ bağışı süreci kısmi olarak da olsa armağan alışverişi teorisi üzerinden diğerkamlik, gönüllülük ve anonimlik temellerine dayanan, toplumsal fayda için sunulan bir dayanışma olarak ele alındığında ve sosyal sermaye teorisiyle birlikte değerlendirildiğinde dinin organ bağışı konusundaki olumlu etkilerini anlamayı kolaylaştıran bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçevede bulgular birbirine yakın iki teori olan sosyal sermaye teorisi ve armağan alışverişi teorisi açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Organ Bağışı Kararını Şekillendiren Etkenler Arasında Dinin Yeri

Organ bağışıyla ilgili çalışmalar, bağış konusundaki tutumların dinî görüşe, aile ilişkilerini biçimlendiren kültürel yapıya ve sağlık sistemine duyulan güven düzeyine göre farklılaştığını göstermektedir.²⁸ Çeşitli

²⁴ Paul Gill ve Lesley Lowes, "Gift Exchange and Organ Donation: Donor and Recipient Experiences of Live Related Kidney Transplantation," 1615.

²⁵ Lousie Locock ve Lorraine Smith, "Personal Benefit, or Benefitting others? Deciding Whether to Take Part in Clinical Trials," 91; Nadja Kanellopoulou, "Reconsidering Altruism, Introducing Reciprocity and Empowerment in the Governance of Biobanks," 49.

²⁶ Richard Morris Titmuss, *The Gift Relationship*, 268-269; Eva Oliver ve diğerleri, "Anonymity of Organ Donors Under Discussion," 2.

²⁷ Chloe Sharp ve Gurch Randhawa, "The Potential Role of Social Capital in the Willingness to be a Deceased Organ Donor: A Case Study of UK Polish Migrants," 687.

²⁸ Ti Miah ve diğerleri, "Cultural Barriers to Organ Donation Among Chinese and Korean Individuals in the United States: A Systematic Review," 1018; Salman T. Gauher ve diğerleri, "The Factors That Influence Attitudes Toward Organ Donation for Transplantation Among UK University Students of Indian and Pakistani Descent," 365; Abdullah Al-Khader ve diğerleri, "Important Social Factors that

çalışmalarda eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik statü ve yaş gibi bazı faktörlerin organ bağış kararındaki olumlu etkileri vurgulanmakta, dinî nedenlerin ise bu süreci genellikle olumsuz etkilediği ileri sürülmektedir.²⁹ Bununla birlikte Bilgel ve arkadaşlarının ilkinin 1990'da, ikincisini 2002'de yaptıkları çalışmaların bulguları, dinî nedenlerle organ bağışlamayı reddedenlerin oranında azalma olduğunu ortaya koymaktadır.³⁰ Daha yakın tarihli bazı çalışmalarda ana akım dinlerde hayat kurtarmanın öneminin yaygın görüş olduğu ve bu dinlerin organ bağışını bazı sınırlamalarla desteklediği ortaya konmuştur.³¹ Son yıllarda yapılan bir diğer çalışmada da bireylerin inandıkları dinin hükümlerinin organ bağışına olumlu etki ettiği saptanmıştır.³² Sezai Korkmaz tarafından Türkiye'de yapılmış yakın tarihli bir nicel araştırmanın bulgularına göre bireysel dindarlık, organ bağış tutumunun tıbbi ihmal korkusu ve bedensel yaralanma korkusu gibi olumsuz alt boyutlarıyla ilişkili değilken, olumlu bir alt boyutu olan yardımseverlik ve ahlak/inanç değerleri ile ilişkilidir. Korkmaz, dinî gerekçelerin organ bağış kararını engellediğini gösteren çalışmalardaki bulguların kurumsal dinin baskılarıyla ilgili olabileceğini, diğer taraftan bireysel dindarlığa yönelik insanların organ bağışına yönelik tutumlarının daha olumlu olacağını belirtmektedir.³³ Organ bağışını engelleyen ya da organ bağışlamaya destek olan faktörlerin incelendiği ve nispeten farklı temaların elde edildiği bu çalışmalarda görüldüğü üzere, organ bağış kararı dinsel, toplumsal, kültürel ve medikal faktörlerin karşılıklı etkileşimiyle şekillenen karmaşık bir süreçtir. Bu süreçteki etkenleri birbirinden tam olarak ayırmak ve katı neden sonuç ilişkileri kurmaya çalışmak bu olgunun

Affect Organ Transplantation in Islamic Countries," 97; Fawzi Alkhawari ve diğerleri, "Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London," 1330.

²⁹ Ashraf ve diğerleri, "Attitude Toward Organ Donation: a Survey in Pakistan," 905; Barcellos ve diğerleri, "Organ Donation," 36; Bilgel ve diğerleri, "Public Attitudes Toward Organ Donation," 245; Bilgel ve diğerleri, "A Survey of the Public Attitudes Towards Organ Donation in a Turkish Community and of the Changes that have Taken Place in the last 12 years," 126; Mossialos ve diğerleri, "Does Organ Donation Legislation Affect individuals' Willingness to Donate Their Own or Their Relative's Organs?," 48; Ebony Boulware ve diğerleri, "Understanding Disparities in Donor Behavior: Race and Gender Differences in Willingness to Donate Blood and Cadaveric Organs," 194; Melissa K. Hyde ve Katherine M. White, "Young Australian Adults' Knowledge and Beliefs About Organ Donation," 225-6; Lam ve McCullough, "Influence of Religious and Spiritual Values of the Willingness of Chinese-Americans to Donate Organs for Transplantation," 452; Ashkenazi ve diğerleri, "A Bridge Between Hearts," 151.

³⁰ Bilgel ve diğerleri, "Public Attitudes Toward Organ Donation," 126.

³¹ Paolo Bruzzone, "Religious Aspects of Organ Transplantation," 1064; Ya'arit Bokek-Cohen ve diğerleri, "The View of the Three Monotheistic Religions Toward Cadaveric Organ Donation," 429.

³² Ferid Krupic, "The Impact of Religion and Provision of Information on Increasing Knowledge and Changing Attitudes to Organ Donation: An Intervention Study," 2082.

³³ Korkmaz, "Organ Bağış Tutumları ve Dindarlık İlişkisi," 511.

etraflı şekilde anlaşılıp kavranmasını engeller. Nitekim organ nakli konusunda 18 nitel çalışmanın değerlendirildiği bir literatür taramasında, organ bağışlama kararının dinî inançlar, aile ve akrabalık ilişkileri, kültürel etkiler, beden bütünlüğü, sağlık sistemine karşı güvensizlik, organ bağışı süreci hakkında bilgi düzeyi ve süreçte karşılaşılabilecek olumsuzluklar konusundaki tereddütler tarafından şekillendiği, bu etkenlerin yer yer iç içe geçtiği ve her etkenin hem olumlu hem de olumsuz etkilere sahip olabildiği gösterilmiştir.³⁴

	2010		2019		
	Nüfus (milyon)	Organ bağışlayan kişi sayısı	Nüfus (milyon)	Organ bağışlayan kişi sayısı	Organ bağışlayanların ülke nüfusuna oranı
Türkiye	75.7	3.189	83.00	5.763	%0,007
Brezilya	195.4	6.291	212.60	9.232	%0,004
İran	75.1	2.630	82.80	3.233	%0,004
Suudi Arabistan	26.2	645	34.10	1.533	%0,004
Japonya	127.0	1.801	126.90	2.535	%0,002
Çin	1.354.1	7.864	1.428.20	19.462	%0,001
Pakistan	184.8	855	204.60	1.591	%0,001
Sudan	43.2	94	42.50	313	%0,001
Hindistan	1.214.5	5.311	1.368.70	12.666	%0,001
Bangladeş	164.4	28	168.10	205	%0,001
Fas	32.4	10	36.60	42	%0,0008
Malezya	27.9	71	32.50	138	%0,0004
Cezayir	35.4	104	43.05	282	%0,0006
Nijerya	158.3	26	201.00	165	%0,00008

Tablo 1: Seçilmiş ülkelerde 2010 ve 2019 yıllarında organ nakli sayıları ³⁵

Organ bağışı ve din arasındaki etkileşim üzerine yapılan çalışmaların bir kısmı farklı dinlere mensup olanların organ bağışı konusundaki tutum ve davranışlarını karşılaştırmış, Birleşik Krallık, Kanada, İspanya, Polonya, İsrail ve Güney Afrika'da Müslümanların Müslüman olmayanlara oranla organlarını bağışlama konusunda daha isteksiz olduklarını ortaya

³⁴ Michelle J. Irving ve diğerleri, "Factors that Influence the Decision to be an Organ Donor: A Systematic Review of the Qualitative Literature," 2531.

³⁵ Tablo, Global Observatory on Donation and Transplantation verilerine dayanılarak, 2019 nüfusu 30 milyonun üzerinde olan ülkeler dahil edilerek, canlı veya kadavra donör ayırımı yapılmadan hazırlanmıştır. Kovid-19 salgını nedeniyle oluşabilecek etkiler tespit edilemeyeceği için 2020 yılı verileri kullanılmamıştır. Global Observatory on Donation and Transplantation, "Summary." Müslüman olmayan ülkeler için örnekler şu şekilde seçilmiştir: Dünya Nüfus İncelemesi'ne göre en çok Hıristiyan'ın yaşadığı ülke ABD'dir, ancak ABD'nin çok kültürlü yapısı nedeniyle Hıristiyanlık için ikinci sırada yer alan Brezilya seçilmiş, Şintoizm ve Budizm için Japonya, ateizm ve geleneksel dinler için Çin örnek olarak alınmıştır. World Population Review, "Country Rankings," <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-christian-countries> (13.10.2022)

koymuştur. Tablo 1’de görülebileceği üzere Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerde nüfusa oranla organ bağışlayanların oranı Türkiye, İran ve Suudi Arabistan’da görece yüksekken Malezya, Cezayir ve Nijerya gibi ülkelerde çok daha düşüktür. Bu fark ülkelerin sağlık sistemi, teknolojik alt yapı, nitelikli personel sayısı ve bağış organizasyonlarının yapısı açılarından farklı olmasıyla ilgili olabilir ki bu husus, verileri yalnızca din üzerinden okumamak gerektiğini hatırlatmaktadır. Bağış organizasyonlarının yapısal farklılıklarına bir örnek olarak dünyada sadece İran’da görülen ve ödüllendirme sistemi olarak adlandırılan model gösterilebilir. Türkiye’deki sistem gibi gönüllülük esasına dayanan bu sistemde devlet, canlı nakiller için yoksullardan organ satın almakta ve bu süreç tamamen yasal bir prosedürle işlemektedir.³⁶ Her ne kadar etik ve biyopolitik açıdan tartışmalı olsa da organlar için devlet güvencesi altında ücret ödenmesi organ bağışını arttırmada etkili olabilir. Organ bağış kararı verme süreci bu gibi yapısal özelliklerin yanı sıra ailelerin ve etnik grupların tutumlarına yansıyan kültürel ve dinsel geleneklerden de etkilenmektedir. Nitekim ABD’de yaşayan binden fazla Arap üzerine yapılan bir çalışmada Müslüman Arapların Hıristiyan Araplara göre organ bağış konusunda daha olumsuz tutumlara sahip olduğu ortaya konmuştur.³⁷ İzleyen bölümde din ve organ bağış arasındaki ilişki, bu konuda yapılan ampirik çalışmaların bulguları üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır.

2. İslam Bağlamında Din ve Organ Bağış İlişkisi

2.1. Organ Bağış Kararının Olumsuz Etkilenmesi

Müslüman topluluklar üzerinde yurt dışında yapılan çalışmalarda İslam’a olan bağlılığın organ bağış ve nakli konusundaki tutumları olumsuz etkilediği belirtilmekte, Türkiye’de yapılan çalışmalarda da dinî endişeler organ bağışına yönelik olumsuz tutumun başlıca nedenleri arasında görülmektedir.³⁸ Müslümanların hastalıkları Allah’ın takdiri ya da cezası olarak görmeleri ve bu nedenle organ naklini gereksiz bir müdahale olarak değerlendirmeleri dinin organ bağış sürecini olumsuz etkilemesi sürecinde

³⁶ Hakan Ertin, “Organ Bağış ve Transplantasyon Tıbbı: Etik Çerçeve ve Çözüm Tartışmaları,” 102.

³⁷ Aasim I. Padela ve diğerleri, “Factors Associated with Positive Attitudes Toward Organ Donation in Arab Americans,” 806.

³⁸ Abeera Ali ve diğerleri, “Organ Donation and Transplant: The Islamic Perspective,” 2; Başal, “Türkiye’de Organ Bağış Oranlarının Düşük Olma Sebepleri ve Çözüm Önerileri: Bir Saha Çalışması,” 213; Bulut, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağış Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları,” 204; Yalçın Balçık ve diğerleri, “Attitudes of University Students Towards Organ Donation and Transplantation,” 316; Topbaş ve diğerleri, “Outmoded Attitudes Toward Organ Donation Among Turkish Health Care Professionals,” 1999.

rol oynamaktadır.³⁹ Ayrıca organ bağıışı ve nakli konusunda dinî bilgilerin eksikliği ve beden bütünlüğünün bozulması endişesi de dinin olumsuz etkileri arasında sayılmaktadır.⁴⁰

Yapılan çalışmalara göre organ bağıışı konusunda yeterli tıbbi ve dinî bilgiye ve bilgi edinme motivasyonuna sahip olmamak, hem Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde hem de çok kültürlü ülkelerde yaşayan Müslüman topluluklarda bağış kararını etkileyen en önemli etmenlerden biridir.⁴¹ Benzer şekilde Türkiye’de İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile yapılan çalışmalarda da bilgi eksikliğinin organ bağıışının önündeki en önemli engellerden biri olduğu ortaya konmuştur.⁴² Üstelik bu çalışmalardan birinde organlarını bağışlamak istemeyenlerin dörtte üçünden fazlasının bu konuda eğitim almak da istemediği gözlenmiştir.⁴³

Dinî bilgi edinmenin geleneksel yolları Kur’an, hadisler ve vaazlar olsa da çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde organ nakli konusunda dinî görüşlerin sıklıkla arkadaşlar ve ailelerle yapılan sohbetlerden, gazete haberlerinden ve televizyon programlarından, yani geçerli veya güvenilir olduğu kesin olmayan bilgi kaynaklarından öğrenildiği görülmektedir.⁴⁴ Organ nakil sürecine girdiklerinde, yani organ alacak veya verecek olduklarında ise Müslümanlar genellikle rehberlik için din görevlilerine başvurmaktadırlar.⁴⁵ Din görevlilerine danışanlar sadece hastalar değildir, ABD’de yapılan bir çalışmada Müslüman hekimlerin de organ naklinin

³⁹ Aasim I. Padela ve Hatidza Zaganjor, “Relationships Between Islamic Religiosity and Attitude Toward Deceased Organ Donation Among American Muslims: A Pilot Study,” 1298; Alkhawari ve diğerleri, “Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London,” 1329.

⁴⁰ Gauher ve diğerleri, “The Factors That Influence Attitudes Toward Organ Donation for Transplantation Among UK University Students of Indian and Pakistani Descent,” 366; Al-Khader ve diğerleri, “Important Social Factors that Affect Organ Transplantation in Islamic Countries,” 98; Alkhawari ve diğerleri, “Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London,” 1328.

⁴¹ Rhoda S. Muliira ve Joshua K. Muliira, “A Review of Potential Muslim Organ Donors’ Perspectives on Solid Organ Donation: Lessons for Nurses in Clinical Practice,” 68; Alkhawari ve diğerleri, “Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London,” 1328; Behzad Einollahi ve diğerleri, “Deceased-Donor Kidney Transplantation in Iran: Trends, Barriers and Opportunities,” 70; Elagba Mohamed, “Public Awareness Survey About Organ Donation and Transplantation,” 3468.

⁴² Gürdil Yılmaz ve diğerleri, “Knowledge and Attitudes of the Faculty of Theology Students on Organ Transplantation,” 1046; Bulut, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağıışı Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları,” 207.

⁴³ Bulut, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağıışı Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları,” 206.

⁴⁴ Farhat Moazam ve diğerleri, “To Donate a Kidney: Public Perspectives from Pakistan,” 77; Salah R. Al-Faqih, “The Influence of Islamic Views on Public Attitudes Towards Kidney Transplant Donation in a Saudi Arabian Community,” 162; Gürdil Yılmaz ve diğerleri, “Knowledge and Attitudes of the Faculty of Theology Students on Organ Transplantation,” 203.

⁴⁵ Ali ve diğerleri, “Organ Donation and Transplant: The Islamic Perspective,” 4.

biyoetik yönünü din görevlilerine danıştıkları görülmektedir.⁴⁶ Din görevlilerinin bu konuda etkisi büyüktür. Birleşik Krallık'ta yapılan bir çalışmada organlarını bağışlayıp donör kartı imzalayan bazı Müslümanların bu konuda din görevlileriyle görüşükten sonra donör kartlarını iptal ettikleri görülmüştür.⁴⁷ Ne var ki danışılacak otoriteler olan din görevlilerinin de bu konudaki bilgisinin eksik veya enformel kaynaklardan edinilmiş olduğunu gösteren çalışmalar söz konusudur. Örneğin Türkiye'de yapılan bir çalışmada din görevlilerinin organ nakli konusunda dinî bilgileri ağırlıklı olarak medyadan öğrendiği, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınlarından veya okulda öğrendiğini belirtenlerin görece az olduğu görülmektedir.⁴⁸ İngiltere'de yapılan bir diğer çalışmada da imamlar, dinî otoritelerin bu konuda farklı görüşlere sahip olması nedeniyle insanların/din mensuplarının tereddüde düştüklerini ve bu konuda kendi bilgilerinin minimum düzeyde olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁹

Tarhan'ın bulguları Türkiye'deki din görevlilerinin büyük bir kısmının organ bağışının kabul edilebilir olduğunu düşündüğü göstermektedir.⁵⁰ Ancak bu konuyla ilgili yeterli bilgisi olmadığını söyleyenlerin de sayısı oldukça fazladır ve çoğu, bu konuda kamuoyuyla daha çok bilginin paylaşılmasını talep etmektedir.⁵¹ Türkiye'de din görevlileri, kendilerine organ bağışı ile ilgili sıklıkla danışıldığını belirtmekte ve Müslümanlar arasında organ bağışının düşük düzeyde kalmasının başlıca nedenleri olarak bağış ve nakil konusunda bilgi eksikliğini ve dinî inançları görmekteyler.⁵² İlahiyat Fakültesi öğrencileri de Diyanet İşleri Başkanı'nın

⁴⁶ Mustafa Ahmed ve diğerleri, "American Muslim Physician Attitudes Toward Organ Donation," 1719.

⁴⁷ Alkhawari ve diğerleri, "Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London," 1327.

⁴⁸ Ahmet Aykaş ve diğerleri, "Intellectuality and Attitudes of Clergy About Organ Donation in Turkey: Metasynthesis of Observational Studies," 1069; Keçecioglu ve diğerleri, "Attitudes of Religious people in Turkey Regarding Organ Donation and Transplantation," 629; Keten ve diğerleri, "Knowledge, Attitudes, and Behaviors of Mosque Imams Regarding Organ Donation," 598; Güden ve diğerleri, "Attitudes and Behaviors Regarding Organ Donation," 444.

⁴⁹ Alkhawari ve diğerleri, "Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London," 1328.

⁵⁰ Tarhan ve diğerleri, "The View of Religious Officials on Organ Donation and Transplantation in the Zeytinburnu District of Istanbul," 1975; Aykaş ve diğerleri, "Intellectuality and Attitudes of Clergy About Organ Donation in Turkey," 1069; Keçecioglu ve diğerleri, "Attitudes of Religious people in Turkey Regarding Organ Donation and Transplantation," 629; Keten ve diğerleri, "Knowledge, Attitudes, and Behaviors of Mosque Imams Regarding Organ Donation," 598; Uskun ve Öztürk, "Attitudes of Islamic Religious Officials Toward Organ Transplant and Donation," 37.

⁵¹ Uskun ve Öztürk, "Attitudes of Islamic Religious Officials Toward Organ Transplant and Donation," 37; Aykaş ve diğerleri, "Intellectuality and Attitudes of Clergy About Organ Donation in Turkey," 1066.

⁵² Güden ve diğerleri, "Attitudes and Behaviors Regarding Organ Donation," 439; Tarhan ve

organ naklini teşvik edecek açıklamalarda bulunması halinde organ bağı oranlarının artacağını düşünmektedir.⁵³

Müslümanlar arasında organ bağışını artırmak amacıyla gerçekleştirilen çeşitli girişimler, otoritelerin bilgi eksikliğinin farkında olduğuna dair işaretler vermektedir. Örneğin 1982 yılından beri organ nakli programları olan Suudi Arabistan hem tıbbi personeli hem de halkı organ naklinin önemi ve gerekliliği konusunda bilgilendirmek için büyük çaba sarf etmiştir.⁵⁴ Çok kültürlü ülkelerde de son yıllarda organ bağı ve nakli konusunda Müslüman nüfusu bilgilendirmek ve önyargılardan arındırmak için girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin ABD’de 2018 yılında Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi İslami yasa ve etik açısından organ bağışlama konusuna ağırlık vermiş, İngiltere’de 2019 yılında müftü Mohammed Zubair Butt organ nakliyle ilgili önceki fetvaları da değerlendirdiği bir fetva vermiş ve videosu ulusal sağlık sisteminin ilgili sayfalarında erişime açılmıştır.⁵⁵ Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu, 3.3.1980 tarih ve 396/13 sayılı kararı ile organ naklinin caiz olduğunu açıklamıştır.

Müslüman topluluklarda organ bağışlamamanın sık karşılaşılan bir nedeni de bedenin kutsal bir emanet olduğu, Allah’ın yarattığı bedene müdahale etmenin din açısından uygun olmadığı düşüncesidir.⁵⁶ Bazı çalışmalarda organların çıkarılıp bedenden ayrı parçalar olarak kullanılmasının ölüye keder vereceğinden endişe edildiği görülmektedir.⁵⁷ İlâveten, Mahşer günü, yaşamda uygun şekilde kullanılıp kullanılmadıklarına dair tanıklık etmeleri için organların çağrılacakları düşünülmemekte, bu da organların İslam’a uygun kullanılıp kullanılmayacağı

diğerleri, “The View of Religious Officials on Organ Donation and Transplantation in the Zeytinburnu District of Istanbul,” 1980; Aykaş ve diğerleri, “Intellectuality and Attitudes of Clergy About Organ Donation in Turkey,” 1069; Güden ve diğerleri, “Attitudes and Behaviors Regarding Organ Donation,” 444.

⁵³ Gürdil Yılmaz ve diğerleri, “Knowledge and Attitudes of the Faculty of Theology Students on Organ Transplantation,” 1048.

⁵⁴ Faissal M. Shaheen ve Mohammed Ziad Souqiyeh, “Increasing Organ Donation Rates from Muslim Donors: Lessons from a Successful Model,” 1878.

⁵⁵ Aasim I. Padela ve Jasser Auda, “The Moral Status of Organ Donation and Transplantation Within Islamic Law: The Fiqh Council of North America’s Position,” 536; National Health System, “An Islamic Perspective on Organ Donation,” 1.

⁵⁶ Moazam ve diğerleri, “To Donate a Kidney: Public Perspectives from Pakistan,” 81; Claire Hayward ve Anna Madill, “The Meanings of Organ Donation,” 395; Alkhawari ve diğerleri, “Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London,” 1329; Makmor Tumin ve diğerleri, “Organ Donation in Muslim Countries: The Case of Malaysia,” 671.

⁵⁷ Moazam ve diğerleri, “To Donate a Kidney: Public Perspectives from Pakistan,” 76; Alkhawari ve diğerleri, “Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London,” 1326.

ile ilgili endişelere neden olmakta ve donörlerin organlarını sadece akrabalara, arkadaşlara veya “iyi Müslümanlara” bağışlamayı istemelerine yol açmaktadır.⁵⁸ Bedenin muhafazası ile ilgili bir diğer sorun da İslam’da ölenlerin hızla, yirmi dört saat içinde defnedilmesi gerekliliği ve organ nakliyle ilgili tıbbi süreçlerin cenazeyi geciktireceği ve bunun din açısından uygun olmayacağı kaygısıdır.⁵⁹ Bedenle ilgili bu endişeler nedeniyle Müslümanlar özellikle kadavradan yapılan nakiller konusunda isteksizdir. Bu nedenle çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde nakiller ağırlıkla canlı donörden alınan organlarla gerçekleştirilmektedir.⁶⁰ Örneğin Türkiye’de 2020 yılında yapılan akciğer ve böbrek nakillerinin 3438’i canlı donörden, 378’i kadavradan yapılmıştır. Aynı göstergeler Suudi Arabistan için sırasıyla 670 ve 121’dir.⁶¹ Kadavradan organ bağışının yetersiz olması Türkiye’de organ bağışısı sürecindeki en önemli sorunlardan biri olarak görülmektedir.⁶²

2.2. Organ Bağışısı Kararının Olumlu Etkilenmesi

Organ bağışısı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra dine yönelik yaklaşım ve yorumlar pek çok Müslüman için organ bağışısı ve naklini desteklemenin nedeni de olabilir. Örneğin Suudi Arabistan’da yapılan bir çalışmaya göre katılımcılar organ bağışısına yönelik maddi ödüllerle değil, dinî nedenlerle motive olmakta, organ bağışısı yoluyla sevap kazanabileceklerini ve Allah’ın kendilerini mükafatlandıracağını düşünmektedirler.⁶³ Organlarını bağışlama konusunda istekli olan Müslümanların çoğu bu bağışın diğerkamlik gereği yapılması gerektiğini düşünmektedir.⁶⁴ İran’da yapılan bir çalışma da Ramazan aylarında organ bağışının arttığını ortaya koymakta ve diğerkamlik vurgusu sayesinde Ramazan ayının Müslümanlar arasında organ bağışısına yönelik desteği

⁵⁸ Muliira ve Muliira, “A Review of Potential Muslim Organ Donors’ Perspectives on Solid Organ Donation: Lessons for Nurses in Clinical Practice,” 68; Adnan Sharif ve diğerleri, “A Quantitative Survey of Western Muslim Attitudes to Solid Organ Donation,” 1108.

⁵⁹ Hayward ve Madill, “The Meanings of Organ Donation,” 398; Al-Khader ve diğerleri, “Important Social Factors that Affect Organ Transplantation in Islamic Countries,” 96; Gauher ve diğerleri, “The Factors That Influence Attitudes Toward Organ Donation for Transplantation Among UK University Students of Indian and Pakistani Descent,” 359.

⁶⁰ Michael Oliver ve diğerleri, “Organ Donation, Transplantation and Religion,” 437.

⁶¹ Global Observatory on Donation and Transplantation. “Summary.”

⁶² Gülcan Şantaş ve Fatih Şantaş, “Türkiye’de Organ Bağışının Mevcut Durumu ve Organ Bağışında Stratejik İletişimin Önemi,” 164.

⁶³ Mohamed, “Public Awareness Survey About Organ Donation and Transplantation,” 3469.

⁶⁴ Alkhawari ve diğerleri, “Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London,” 1329.

artırmak için iyi bir fırsat olabileceği sonucuna varmaktadır.⁶⁵ Bu çalışmalar din ve diğerkamalık arasındaki ilişkinin organ bağıışı açısından önemini göstermektedir.

Organ bağıışı ve nakli konusunda dinî bilgilerin eksikliği veya yanlışlığı süreci olumsuz açıdan etkilese de doğru ve geçerli bilgiye erişenler açısından olumlu etkileri söz konusudur. Örneğin ABD’de yaşayan Müslümanlar üzerine yapılan bir çalışmada organ nakli konusundaki dinî kaynakları kendileri okuyarak bilgi elde edenlerin organ bağıışı konusunda daha olumlu tutum geliştirdikleri gözlenmiş, benzer şekilde İran’da tıp öğrencileri üzerine yapılan bir çalışmada, organ nakli konusunda dinî kuralların neler olduğunun farkında olanların organlarını bağıışlama isteği, farkında olmayanların iki katından daha yüksek çıkmıştır.⁶⁶ Suudi Arabistan’da yapılan ve organ bağıışı konusunda İslami görüşlere ilişkin bilgi sahibi olma düzeyi ile bu konudaki isteklilik arasında olumlu bir ilişki olduğunu ortaya koyan bir çalışmanın bulguları, donör kartı imzalayarak organlarının bağıışlanmasını isteyenlerin büyük kısmının bunu dinî nedenlerle yaptığını göstermiştir.⁶⁷

3. Yönlendirilmiş Organ Bağıışı

Yönlendirilmiş organ bağıışı organların bağıışçılar tarafından din, yaş, cinsiyet veya etnik durum gibi açılardan belirli bir niteliğin varlığına ya da yokluğuna göre belirli bir grup alıcıya yönlendirilmesini içeren bir nakil prosedürüdür.⁶⁸ Çok kültürlü toplumlarda yaşayan dinî grupların mensuplarının organlarını çoğunlukla kendi dinlerinden olanlara vermeyi tercih ettikleri bilinmektedir ki bu tutumun organ bağıışına yönelik evrensel diğerkamılığı sınırladığı söylenebilir.⁶⁹ İlaveten, dinî gruplar içinde yönlendirilmiş organ bağıışı konusundaki tutumların, inançların ve girişimlerin gerçekte olduğundan daha az bilindiği ileri sürülmekte ve yönlendirilmiş organ bağıışının etnik azınlıkların dışlanmasına neden olarak ciddi etkiler yaratabileceğine dikkat çekilmektedir.⁷⁰

⁶⁵ Katayoun Najafizadeh ve diğerleri, "Holy Month of Ramadan and Increase in Organ Donation Willingness," 445.

⁶⁶ Monavar Afzal Aghaee ve diğerleri, "Awareness of Religious Leaders' Fatwa and Willingness to Donate Organ," 160.

⁶⁷ Al-Faqih, "The Influence of Islamic Views on Public Attitudes Towards Kidney Transplant Donation in a Saudi Arabian Community," 164.

⁶⁸ Douglas W. Hanto, "Ethical Challenges Posed by the Solicitation of Deceased and Living Organ Donors," 1062.

⁶⁹ Lam ve McCullough, "Influence of Religious and Spiritual Values of the Willingness of Chinese-Americans to Donate Organs for Transplantation," 450.

⁷⁰ Oliver ve diğerleri, "Organ Donation, Transplantation and Religion," 442.

Yönlendirilmiş organ bağışısı kritik öneme sahip bir konudur, çünkü bazı çalışmalara göre ihtiyaç sahibi insanların dindarların kural ve inançlarına ters düşmesi halinde organ bağışısı gibi toplum yanlısı davranışlar gösterilmemektedir.⁷¹ Ayrıca temel dinî kurumlar organ bağışısını desteklese dahi ötekinin kirli olduğu ve dindarın faziletini bozacağı endişesi nedeniyle organ bağışısının dindar sosyal davranış bağlamına uymadığı ileri sürülmektedir.⁷² Dolayısıyla maneviyata bağlılık bir yandan insanları tanımadıklarına da yardım etme gönüllülüğünü içeren evrensel ve yayılcı bir özgeciliğe yönelmekte, ancak diğer taraftan aynı dinî kimliği paylaşmayanların ötekileştirilmesine ve yapılacak yardımlardan mahrum kalmalarına neden olabilmektedir.⁷³ Diğerkamlığın bu şekilde iç gruplarla sınırlandırılması çok kültürlü toplumlarda sayıca az olan grupların ve/veya dinî ya da etnik alt kültür gruplarının üyelerinin organ nakli açısından sistematik olarak dışlanmasına neden olabilir. Potansiyel bağışıcıların dış gruplarla özdeşim kurmalarını sağlamak çok zor olacağından bu sorunun önüne geçmek ancak organ bağışısının anonimlik niteliğinin muhafaza edilmesiyle mümkün olabilir. Bu nedenle çoğu ülkede kadavradan yönlendirilmiş organ bağışısı kabul edilmemekte, ancak istisnai hallerde izin verilmekte ve kadavradan organ nakilleri için koşulsuz şartsız diğerkamlık temel prensip olarak kabul edilmektedir.⁷⁴

Yöntem

Bu çalışmada 2021 yılında tamamlanan ve etik kurul onayı bulunan "Organ Bağışısı ve Nakline Sosyolojik Perspektiften Bakış" başlıklı doktora tezinin bulgularının bir kısmı kullanılmış, ancak bu çalışmanın amacına uygun olarak yazarlar tarafından yeni bir kavramsal çerçeve oluşturulmuş ve özgün bir tartışma geliştirilmiştir. Araştırmanın amacı farklı gruplardan katılımcıların organ bağışısı ve nakli sürecinde dinle ilgili deneyimlerini inceleyerek dinin toplumsal eylemi hangi bağlamda ve ne şekilde etkilediğini anlamaktır. Araştırma problemine bütüncül yaklaşmayı sağladığı ve etkenlerin karşılıklı etkileşimini gözlemlemeyi mümkün kıldığı için nitel yöntemin kullanılması uygun bulunmuştur.

⁷¹ Isabelle Pichon ve Vassilis Saroglou, "Religion and helping: Impact of Target, Thinking Styles and Just-World Beliefs," 233.

⁷² Lam ve McCullough, "Influence of Religious and Spiritual Values of the Willingness of Chinese-Americans to Donate Organs for Transplantation," 450.

⁷³ Saroglou, "Din, Maneviyat ve Diğerkamlık," 131; Matthieu Van Pachterbeke ve diğerleri, "When Authoritarianism Meets Religion: Sacrificing Others in the Name of Abstract Deontology," 900.

⁷⁴ Antonia J. Cronin ve James Douglas, "Directed and Conditional Deceased Donor Organ Donations: Laws and Misconceptions," 275.

Veriler yarı yapılandırılmış görüşmelerle toplanmıştır. Tez kapsamında yapılan araştırmadaki katılımcı sayısı daha yüksek olmakla beraber, bu çalışmanın kapsamı dinle ilgili sorulara nitel analizi mümkün kılacak derinlikte yanıt veren 18 kişiyle sınırlıdır. Katılımcılar Türkiye’de çeşitli şehirlerde yaşayan, dokuzu kendisine böbrek veya karaciğer nakli yapılmış olan alıcılardan, dördü organ yetmezliği yaşayan bir yakınına organını bağışlamış olan donörlerden, üçü organ bağış yapmak istemeyenlerden, ikisi organ nakil departmanında görev yapan personelden (bir hemşire ve bir organ nakil koordinatörü) oluşmaktadır. Katılımcıların tamamı Müslüman olduklarını, yaklaşık yarısı dindar, yarısı da kısmen dindar olduklarını belirtmişlerdir. İlk katılımcılara araştırmacının sosyal ağları ve Facebook’taki organ nakli platformu üzerinden ulaşılmış, kartopu örnekleme çerçevesinde bu kişilerin kendi sosyal ağlarında bulunan ve organ nakli olmuş veya organ bağışlamış kişilere ulaşılmış, bulunan kişiler içinden katılımcı seçilirken maksimum çeşitlilik örnekleme çerçevesinde organ bağış sürecinde deneyim, tutum ve sosyal ve ekonomik geri plan açısından farklılıkların içerilmesine dikkat edilmiştir. Katılımcılarla yapılan ilk görüşmede çalışmanın amacı ve araştırmacının kimliği hakkında bilgi verilmiş, araştırmaya katılma konusundaki görüşleri sorulmuş ve katıldıkları takdirde görüşmede ses kaydı alınmasına dair izin istenmiştir. Çalışmaya katılmayı ve ses kaydının alınmasını kabul edenlerle, kendi tercih ettikleri gün ve saatte ikinci kez görüşülmüş ve yarı yapılandırılmış mülakatlar tamamlanmıştır. Mülakatlar Covid-19 salgını nedeniyle, özellikle alıcıların ve nakil bekleyenlerin bu süreçteki hassasiyetleri nedeniyle telefonla yapılmıştır. Veriler kimseyle paylaşılmamış ve kişisel şifreli dijital cihazlarda muhafaza edilmiştir. Kaydedilen görüşmeler ortalama olarak 62 (en kısası 28, en uzununu 93) dakika sürmüştür. Mülakatlarda sorulacak sorular farklı gruplar için ayrı ayrı hazırlanmıştır. Sorular genel olarak organ bağış konusundaki deneyimleri, bağışları faydalı ve önemli görüp görmedikleri ve bağış yapmak isteyip istemediklerine nasıl karar verdikleri hakkındadır. Kayıtlar deşifre edildikten sonra tematik olarak, bilgisayar programı kullanılmadan analiz edilerek ilgili literatürle ilişki içinde yorumlanmıştır. Anonimliği korumak için bulgular kısmında görüşmelerden yapılan alıntılarda geçen özel isimler değiştirilmiştir.

Her ne kadar organ nakli sürecinde alıcı veya donör olmak homojen kategoriler değilse ve katılımcıların sosyal, demografik ve ekonomik arka planları bu süreçte yaşadıkları deneyimleri farklılaştırma potansiyeline sahipse de çalışmanın odağından uzaklaşmamak adına veriler analiz

edilirken alıcılar ve donörler olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştır. Bu durumun yaratabileceği indirgemeciliğin önüne geçebilmek adına alıntılar ardından katılımcıların özellikleriyle ilgili bilgiler sunulmuştur.

Araştırmanın güvenilirlik ve geçerliğinin kontrolü açısından Guba ve Lincoln'ün nitel araştırmalar için önerdiği güven duyulabilirlik (*trustworthiness*) kavramı ve inandırıcılık, güvenilirlik, doğrulanabilirlik ve aktarılabilirlik kriterleri dikkate alınmıştır.⁷⁵ İlk kriter olan inandırıcılık, bulguların doğruluğuna duyulan güveni ifade eder ve sahada uzun süre kalma, sürekli gözlem, nirengi, akran bilgisine başvurma, olumsuz vaka analizi, literatürdeki bulgularla karşılaştırma gibi tekniklerle sağlanır. Bu çalışmada inandırıcılığın arttırılması amacıyla katılımcılarla görüşme süresi uzun tutulmaya çalışılmış, açık uçlu sorularla katılımcıların verdikleri bilgileri derinlemesine anlatmaları ve araştırmacıya güven duyarak samimi yanıtlar vermeleri amaçlanmıştır. Ancak veriler Covid-19 salgını döneminde toplandığı ve katılımcılar sağlık açısından hassas bir grup olduğu için görüşmelerin çevrimiçi araçlarla yapılması gerekmiş, bu nedenle de sahada uzun süre kalma ve sürekli gözlem gibi tekniklerin uygulanması mümkün olmamıştır.

Güvenilirlik, verilerin tutarlı olduğunu ve tekrar edilebileceğini ifade eder. Bu kriterin sağlanması amacıyla alıcı, donör, sağlık personeli ve bağış yapmak istemeyenler şeklinde gruplandırılan farklı aktörlerle görüşmeler yapılmış ve verilen yanıtlar birbirleriyle ve literatürdeki bulgularla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Doğrulanabilirlik kriteri bulguların araştırmacıların ön yargı, motivasyon veya kişisel görüşlerinden bağımsız olması gerektiğini ifade eden kriterdir ve bu kriterin sağlanabilmesi için denetleme ve nirengi kullanılır. Bu çalışmada doğrulanabilirlik kriterine ulaşabilmek için kodlama aşamasında kodlar iki yazar tarafından karşılıklı kontrol edilmiş, temalar ve kategoriler yazarlardan biri tarafından oluşturulduktan sonra da diğer yazar tarafından denetlenmiştir. Bu konuda mutabakata varıldıktan sonra bulgular temalar, kodlar ve kategoriler şeklinde sistematik hale getirilmiş; araştırmacıların kişisel görüşlerini dahil etmemeye özen gösterilerek ve katılımcıların kendi ifadeleri kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmanın aktarılabilirlik kriterini sağlaması için ise katılımcıların seçim tekniği, genel özellikleri ve deneyimlerinden detaylı olarak bahsedilmiş, diğer bir deyişle yoğun

⁷⁵ Egon Guba ve Yvonna Lincoln, "Epistemological and Methodological Bases of Naturalistic Inquiry," 235.

betimleme kullanılarak deneyimin içinde gerçekleştiği bağlam da yansıtılmaya çalışılmış, ayrıca metin içinde görüşmelerden yapılan alıntılarda katılımcının özellikleri de sunulmuştur.

Öz düşünümsellik açısından yazarlar kendi deneyim ve görüşlerinin veri toplama, analiz ve yazım aşamalarını etkilememesi için özel gayret göstermişlerdir. İki yazarın da kendilerinin veya yakınlarının organ nakli veya bağış sürecine hiç dahil olmamış olmaları bu açıdan bir avantaj oluşturmuş, sürece objektif yaklaşmayı kolaylaştırmıştır. Organ nakli sürecinden bağımsız olan değer ve normların muhtemel etkileri ise doğrulanabilirlik kriterine ulaşma amacıyla yazarlar tarafından yapılan karşılıklı denetleme süreciyle kontrol edilmiş, tartışılmış, revizyon süreci gerçekleştirilmiş ve metnin kişisel önyargı ve değerlerden mümkün olduğunca arınmış şekilde yazıldığı konusunda mutabakata varılmıştır.

Bulgular

Bulgular incelendiğinde katılımcıların hem organ bağış konusunda hem de nakil sürecinde deneyimlerini çeşitli açılardan dinle ilişkilendirdikleri görülmektedir. Organ bağış sürecinde dinle ilişkili olarak (a) bedenin kutsallığına ve Allah'ın takdirine müdahale etme(me), (b) dinî bilgi ve (c) yönlendirilmiş organ bağış olmak üzere üç tema ortaya çıkmıştır, bulgular bu temalar üzerinden sunulacaktır.

Bedenin kutsallığına ve Allah'ın takdirine müdahale etme(me)

İlk tema organ bağış ve naklinin Allah'ın takdirine müdahale etme olarak görülüp görülmemesiyle ilgilidir. Görüşmelerin analizinde Allah'ın takdiri, kader, sevap ya da günah gibi kavramların katılımcıları doğrudan organ bağışlama veya bağışlamama yönüne sevk etmediği, yani sadece olumsuz veya sadece olumlu kararlarla ilişkilendirilmediği gözlenmiştir. Katılımcılar organlarını bağışlama kararını da bağışlamama kararını da dinle ilişkilendirerek açıklamaktadırlar. Literatürde bazı örnekleri görüldüğü üzere, bu araştırmada da organ bağışlamak istemeyen görüşmecilerden ikisi hastalığın imtihan olduğunu, bu nedenle başka birine organ bağışında bulunmanın Allah'ın işine müdahale etmek anlamına geldiğini düşünmektedir.⁷⁶ Örneğin:

[Bağışlamama sebebi] *daha da çok dinî yönden yani. Çünkü şöyle düşünüyorum ben, Allah bana bu canı vermiş, karşı tarafını Mevla'mın*

⁷⁶ Padela ve Zaganjor, "Relationships Between Islamic Religiosity and Attitude Toward Deceased Organ Donation Among American Muslims," 1298; Alkhawari ve diğerleri, "Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London," 1330.

gücü mü yetmeyecek ki benim organlarıma ihtiyacı oldu da sağlığına kavuşacak hani. Allah o canı ona vermez miydi, sağlığı ona vermez miydi? O yönden işte yani, dinî yönden şeyim [kaygılıyım]. (Organlarını bağışlamak istemeyen katılımcı, kadın, 57 yaşında, ilkokul mezunu, köy doğumlu).

Yani dediğim gibi hani emaneti varken biz onu kendi isteğimize göre birine verebiliyoruz sonuçta. Rabbim bu canı verirken biliyorsunuz imtihanlardan geçiyoruz. Onun imtihanı iken bilmiyorum hani bunu yapmak doğru mu? O konuda işte tereddütler yaşıyorum. (Organlarını bağışlamak istemeyen katılımcı, kadın, 28 yaşında, lisans mezunu, kent doğumlu, öğretmen).

Ancak aşığıdaki alıntılarda görülebileceği üzere, alıcılar ve donörler tarafından organ nakli, bağışlanan organ, hatta bunu mümkün kılan tıbbi gelişmeler de Allah'ın verdiği bir ödöl olarak görölmektedir:

Rabbim'in bana demek ki mükâfatı buymuş [nakil olmak], demek ki bunu görecekdim. Bir de şey var ya Rabbim sevdiği kuluna dert verirmiş, dermanını da verirmiş. Sabrımı ölçtü, bakalım ne kadar sabredecekmiş, isyan edecek mi? Bana asi gelecek mi? Çok şükür, hamdolsun! (Alıcı, kadın, 40 yaşında, ilkokul mezunu, kent doğumlu, 2017'de böbrek nakli olmuş, organı 14 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Organ bağışlamanın günah olduğunu çok söylüyorlar ama ben bilmiyorum, ona inanmıyorum günah olduğuna... Niye günah olsun ki Rabbim bunu bize nasip etmiş yani, bu böyle bir imkân vermiş. Tıp ilerliyor da Rabbim'in verdiği zihinlen ilerliyor. Tamam değerli hocalarımız araştırmalarla bilimlerle ilerliyorlar ama buna da gene Rabbim vesile oluyor diye düşünüyorum ben. (Donör, kadın, 43, yaşında lise mezunu, kent doğumlu, ev kadını, karaciğerini 2019 yılında yeğerine bağışlamış).

Organ bağışı sürecinde Allah'ın ödölü sadece nakil ya da organ olarak görölmemekte, bağışın Allah rızası için yapıldığı vurgulanmaktadır. Trafik kazasında kaybettiği 21 yaşındaki kızının organlarını "ölen kızının hayırına" verdiğini belirten ve alıcının teşekkür etmek için kendi evine gelmemesine üzöldüğünü belirten bir katılımcı, aşığıdaki alıntıda görüldüğü gibi organ bağışlamayı tam olarak karşılıksız bir fedakârlık olarak görmemekte, sembolik bir karşılıklılık ilişkisi içine yerleştirmektedir:

... ama yine de ben organı verdiğime pişman olmadım yani. Sonuçta bir hayat kurtardığım için. Bu dünyanın öbür dünyası da var. O dünyayı düşünerekten mükâfatını Allah'ımdan bekliyorum. (Donör, erkek, 57 yaşında, ortaokul mezunu, köy doğumlu, işçi, 2007 yılında uzak bir akrabasına karaciğerini bağışlamış).

Organların dinî motivasyonla bağışlanması, literatürdeki bazı çalışmaların bulgularına paraleldir.⁷⁷ Aşağıdaki alıntıda katılımcının yaptığı organ bağışından duygusal tatmin elde etmekten kaçınmaya çalışması, organ bağışında dinî motivasyonun diğerkamlıkla güçlü ilişkisine işaret etmektedir:

[Organ bağışladığım için] *Çok mutlu oldum, tabi ki özel hissettirdi. Ama o duyguyu dağıtırmak için Allah'a çok dua ettim. Çok kötü biliyo musunuz aslında insanın kendini özel hissetmesi. Neye göre özel hissediyosun? Sen bunu ne için yaptın? Hayr için yaptın, hayr. Bitti. Allah rızası için yaptın, Allah. Müslüman Müslümana yardım etti. Daha bunu kendini bak ben bunu yaptım ettim oo falan, ben o tür durumlara karşıyım.* (Donör, erkek 39 yaşında, ilkokul mezunu, kent doğumlu, 2012 yılında annesine böbreğini bağışlamış).

Yukarıdaki alıntıda katılımcı özgeci bir tutumla aidiyet hissettiği kolektifin, bağlı olduğu topluluğun üyelerine yardım etmeye çalışmaktadır. Bu yardımı kişisel bir karşılıklılık örüntüsü içine yerleştirmese bile kendini özel hissetmesi, bilişsel sosyal sermaye çerçevesinde bireyler arası güveni, paylaşımı ve karşılıklılığı yüksek düzeyde algıladığının bir işareti olarak okunabilir. Ancak katılımcı burada söz konusu olan yatay sosyal sermayenin dayanışmacı boyutuna, yani benzer niteliklerin paylaşıldığı insanlar arasında kurulan bağa işaret etmektedir. Nitekim Traunmüller sosyal sermayenin çekirdeği sayılabilecek olan sosyal güvenin çoğunun insanın aynı manevi toplumun üyesi oldukları yönündeki algısına dayandığını ve aynı dinsel topluluğun üyesi olmanın en güçlü güven kaynaklarından biri olduğunu belirtir.⁷⁸ Her ne kadar bu durum grup içi dayanışmayı güçlendirecek bir etki gösterebilirse de yönlendirilmiş organ bağışına yol açma, anonimliği zedeleme ve katılımcılarla ortak değer veya normları paylaşmayanların sistematik olarak organ bağışından dışlanması riskini doğurabilir.

Buna ek olarak, organların Allah rızası veya sevap kazanmak için bağışlanmasının İslam bağlamında intiharla da ilişkili olduğunu vurgulayan Sanal'ın çalışmasında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın beyin ölümü gerçekleşen kişilerin organlarının bağışlanabileceğini onaylaması ile birlikte intihar edenlerin organlarının aileleri tarafından bağışlanma oranlarının büyük ölçüde arttığı belirtilmektedir. Günah olan intihar eylemini

⁷⁷ Mohamed, "Public awareness Survey About Organ Donation and Transplantation," 3469.

⁷⁸ Richard Traunmüller, "Moral Communities? Religion as a Source of Social Trust in a Multilevel Analysis of 97 German Regions," 346, 348.

gerçekleştirenlerin aileleri organ bağış yoluyla hem ölen kişinin günahlarının yerine sevapların getirilmesini hem de toplumsal statüsünün restore edilmesini amaçlamakta, böylece geçmişleri yeniden yazılmaktadır.⁷⁹

Birinci temadaki bulgular özetle organ bağışlayanların da bağışlamayanların da kendi eylemlerini Allah'ın takdiriyle ilişkilendirdiğini göstermektedir. Şu halde organ bağış üzerindeki olumsuz etkinin alıcıların dine yaklaşım tarzından olduğu kadar organ nakli konusundaki ihtiyaç ve deneyimlerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Dinî bilgi: çeşitlilik, eksiklik, değışim

Bulgularda ortaya çıkan ikinci tema katılımcıların organ bağış ve nakli konusundaki dinî bilgilerinin kaynağıyla ve çeşitliliğiyle ilişkilidir ve kısmen bedenın emanet olarak anlaşılması konusunu da kapsamaktadır. Literatürde organ nakli konusundaki dinî bilginin genellikle arkadaşlar, aile ve medya gibi kaynaklardan elde edildiğini gösteren çalışmalara paralel şekilde, bu çalışmada da katılımcıların çoğunun bu konuda etraftan bilgi edindiğı ve bilgilerinden emin olmadıkları gözlenmiştir. Ancak burada son derece önemli bir ayrıntı söz konusudur. Katılımcılar hastalıkla ilgili kritik dönemlerden geçerken organ bağış ve nakliyle ilgili dinî bilgi edinmekten özellikle kaçınmaktadır, çünkü araştırdıklarında eğer günah ya da haram olduğu kanısına varırlarsa dinî hükümlere karşı gelmiş olacaklardır. Bu nedenle bu bilgiyi edinmeyi öteledikleri görülmektedir ve bu tür bir bilgi eksikliği organ bağışına yönelik olumsuz tutumla ilişkili olarak değerlendirilmemelidir. Örneğin:

Gazetelerde ve televizyonlarda ee çokça çıkan işte üniversite hastanesi olsun veya nakil etmiş hastanelerin reklamları yapılırken boy boy o esnada daha çıkıp da organ nakli gūnahtır haramdır diye bir şey okudum, artık yalan mı doğru mu o kadarını bilmiyorum. Araştırma yapmadım açıkça, çünkü ben ee ya ben demiyim de insan ister istemez hasta olunca o konunun üstüne gitmek istemiyor. (Alıcı, erkek, 42 yaşında, ilkokul mezunu, köy doğumlu, malulen emekli, 2009 yılında böbrek nakli olmuş, organı 13 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Bize yazılmış ama Allah-u Teala demiş ki bir insan ölecek ama bir insan da bundan dolayı yaşayacak. ... kimine göre diyorlar ki günah, kimine göre diyorlar ki günah değıl. Bilmiyoruz valla. Ama sonuçta senin durumun kötü, ama sen onlan iyileşeceksin, bir de o yönden düşündüğün zaman yani pek bu konuda konuşmayı veya işte düşünmeyi şey yapmıyorum ben. Yani diyorum

⁷⁹ Aslıhan Sanal, *Yeni Organlar, Yeni Hayatlar- Organ Nakli, Ahlak ve Ekonomi*, 195.

ki inşallah şeydir yani dinimize uygundur. (Alıcı, erkek, 50 yaşında, lise mezunu, kent doğumlu, emekli işçi, 2019 yılında böbrek nakli olmuş, organı 15 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Dinî kaynaklardan elde edilen bilgiler enformel yollarla elde edildiğinde hem elde edilen kaynağa hem de zamana göre çeşitlilik göstermekte ve katılımcıların bu konuda emin olmasını engellemektedir. Dinî bilginin olumsuz etki yarattığı katılımcılarda, bilgi enformel yolla, hatta bazı durumlarda dolaylı olarak edinilmiştir. Örneğin:

Bir tane akrabamızın dünürü mesela dedi ki, o kadın ne biçim bir kadın, o nasıl bir ana. O nasıl bir ana ki oğlunun böbreğini aldı, yazıklar olsun. O da cami hocasıydı. ... Geldi dünürü bana dedi ki hoca böyle söylüyor neden oğlundan aldı ve neden çocuğuna kıydı? (Alıcı, kadın, 59 yaşında, ilkokul mezunu, kent doğumlu, ev kadını, 2012 yılında böbrek nakli olmuş, organı 7 yıl beklemiş, oğlundan almış)

Diğer taraftan aşağıdaki alıntıda görülebileceği gibi organ nakli süreciyle ilgili dinî topluluklarda yapılan bazı tartışmalarda bedenini kişiye değil Allah'a ait olduğu düşüncesi vurgulanmakta ve organ naklinin ancak yönlendirilmiş nakil şeklinde (Müslümanlar arasında) gerçekleşebileceği düşünülmektedir:

Şimdi bu organ nakli ile organ bağışını garıştırmaycaz. Arkadaşlar arasında tartışıldı, alimler arasında tartışıldı, birçok mecliste bulundum geçmişte. Şimdi Müslüman'ın Müslüman'a organ nakli caizdir. Nedir? Babasının böbreğinde sıkıntı vardır evladı eşi verebilir ya da çocukta sıkıntı vardır annesi böbreğini ya da bir organını verebilir. Burda bir sıkıntı yok çünkü hayat kurtuluyor, o da Müslüman olmayana caiz değildir. Organ bağışına gelince ilk Türkiye'de benim bildiğim kadarıyla Seyfettin Efendi, Düzce'de sanırım haramdır dedi. Organ bağışı caiz değildir dedi. Bu tartışma gonusu oldu, ben de il meclislerinde bulundum o zaman bu tartışmaların içinde. Bizler ilim sahibi değiliz amma alimlerin yanında bulunduk. ... Ölen birisi için ne deriz, Allah emanetini aldı. Şimdi ben soruyom hangi emanet? Emanet ne? Ruhunu, canını gibi anlaşılır. Öyle değil. İslam alimlerinin o zamanki ortaya koydukları tabloda dediler ki, beden insana emanet verilir ... Şimdi öyle olunca insan öldüğü zaman ee emanet kendisinden alındıysa o beden ondan çıkar. Kendisine ait olmayan bir şeyi hibe edemez, bağışlayamaz, veremez. Kendine ait değil zaten o toprak olacak. (Organlarını bağışlamak istemeyen katılımcı, erkek, 59 yaşında, lise mezunu, kent doğumlu, memur).

Öte yandan dinî bilgiler organ bağışına yönelik olumlu tutumla da ilişkilendirilmektedir. Bu tür olumlu etkilerin gözleendiği örnekler incelendiğinde katılımcıların dinî bilgiyi edindiği kaynak, yaş veya eğitim düzeyi açısından farklılık göstermediği, fark yaratanın sadece organ nakli

süreciyle ilgili deneyim olduğu gözlenmiştir. Diğer bir deyişle, beklenebileceği üzere, bu konuda olumlu dinî bilgi aktaranların tamamı alıcılar veya donörlerdir:

Biz tutucuyuz ama öyle o türlü şeylere ben inanmam yani...Bu asırda kimsenin organ nakli de günah şeyine inanacağını da zannetmiyorum. Zaten Diyanet İşleri Başkanı da bu konuda fetva veriyor yani. En az iki üç cumada bir bunu söyler. Verin diye, yani organ nakli olursa siz de yardımcı olun diye. (Alıcı, erkek, 60 yaşında, lise mezunu, köy doğumlu, memur, 2007 yılında karaciğer nakli olmuş, organı 3 ay beklemiş, uzak bir akrabasından almış).

Hocalar bile dedi iyi etmişsin. Bir can gurtarmak çünkü ben hocalara da danıştım ben bir günah mı işlemişim deydi. Gayet iyi bir şey yaptığımı hocalar da söyledi yani. (Donör, erkek, 57 yaşında, ortaokul mezunu, köy doğumlu, işçi, 2007 yılında uzak bir akrabasına karaciğerini bağışlamış).

Onların [cami cemaatinin] dediği şu, Yani Allah-u Teala insanları yarın kıyamet gününde bir araya getirdiğinde bütün uzuvları ona şahitlik yapacak, ... dili tutulacak, eli ayağı, bütün organları yapmış olduğu kötülüklerden dolayı şahitlik yapacak diye kendisine öyle bir ayetler var. Tabii onlar da diyordu ki işte böbrek başkasına takıldığında, o insan takılan bir insan günah işlediğinde onun günahı da size yüklenir gibi bazı saçma sapan şeyler söyleniyordu çünkü, böyle düşünmek elbette ki Allah-u Teala'nın gücünü küçümsemek demektir yani. Yani bir Allah-u Teala, büyük olan Allah-u Teala her şeyi yaratan Allah-u Teala kimin ne zaman, hangi organla günah işlediğini bilir. (Alıcı, erkek, 45 yaşında, lisans, köy doğumlu, memur (imam), 2010 yılında böbrek nakli olmuş, organı 15 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Yukarıdaki son alıntıda görüleceği üzere, din görevlisi olan katılımcı konuyla ilgili yanlış bilgilerin yaygınlığından şikayet etmektedir. Ancak 2016 yılında İlahiyat Fakültesi öğrencileriyle yapılan bir çalışmanın bulgularına göre öğrencilerin üçte birinden azı (%31,1) organ bağışlamayı düşünmektedir ve organlarını bağışlamak istemeyenlerin yarısına yakını bunun nedeni olarak dinî açıdan uygun olmamasını göstermektedir.⁸⁰ Üniversite öğrencileri ile yapılan 2019 tarihli bir çalışmada da organ bağış yapmak istemediğini belirten öğrencilerin en yüksek sıklıkla gösterdikleri nedenlerden ikincisi (%33,8) organ bağışının dinî açıdan günah olduğunu düşünmeleridir.⁸¹ Bu veriler yukarıdaki bulgularla birlikte ele alındığında

⁸⁰ Bulut, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağış Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları," 204.

⁸¹ Yalçın Balçık ve diğerleri, "Attitudes' of University Students Towards Organ Donation and Transplantation," 316.

organ bağışısıyla ilgili bilgilerin hangi kaynaktan elde edildiğinin önemi açıkça görülmektedir.

Dinî bilgilerin zamana ve kaynağa göre değişmesi katılımcıların bu konuda emin olmasını engelleyebilmektedir. Ancak katılımcıların organ nakil sürecine girişiyle, yani konuyla ilgili deneyim sahibi olmalarıyla birlikte dinî bilgilerin gözden geçirildiği, yeni kaynaklardan yeni bilgiler edinildiği de görülmektedir. Örneğin:

Ya çok değişti benim [fikrim]. Yani ben belki eskiden sıcak bakmıyordum hani bir önceki şöyle bir 20-25 sene önce diyorlardı ki ya işte böbreğini verdiği zaman öbür tarafa böbreğin eksik gidiyor. Dedim ki sonradan da tabii iş bize geldiği zaman, ya senin ruhun bedeninden çıkıyor. Zaten senin böbreğin, sonuçta senin vücudun toprakta çürüyor yani, ama senin ruhun gidiyor öteki dünyaya. Senin ruhun böbrekte yaşamıyor ki. (Alıcı, erkek, 50 yaşında, lise mezunu, kent doğumlu, emekli işçi, 2019 yılında böbrek nakli olmuş, organı 15 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Biz seneler önce gene böyle kadavradan organ nakli aldık işte bir tane... bir sakallı amca geldi odaya çaldı kapıyı, ben dedi bu hastanın dedi işte ne dedi amcasının oğluyum falan böyle akrabasıym dedi ... dedi bu yaptığınız iş caiz mi dedi bana, ne açıdan dedim, dinî açıdan [dedi]. Buyurun dedim açayım Maide suresinin ayetini gösterdim şöyle şöyle. Ya bu dedi ki bu tam olarak organ nakline işte şöyle yapmıyor [uymuyor] falan filan. Bak dedim amcacım bu zaten oldu bitti bir. Bunu dedim eğer çok öğrenmek istiyorsan dinî açıdan gidersen bunun müftülükleri var cami hocaları var sorarsın dedim bunları o insanlar ne diyorsa ona göre gel benim odama. ... Ondan sonra amca gitti aradan bir buçuk sene falan geçti ee sakallı amca diyaliz hastası olmuş. Geldi dedi ki ben dedi şeye listeye [organ nakil listesi] kaydolmak istiyorum. Yaa dedim amca sen geçen senelerde gelmedin mi bana organ nakli şöyle diyordun, ya dedi ben öğrendim onu dedi, öyle değilmiş aslında dedi. (Organ nakil koordinatörü, erkek, 46 yaşında, lisans mezunu, kent doğumlu, sağlık memuru, 20 yıldır organ nakil departmanında çalışıyor).

Yönlendirilmiş organ bağışısı: müslümanlar arası alış-veriş

Bulgulardaki son tema yönlendirilmiş organ naklidir ve katılımcıların Müslüman olan ve olmayanlarla kurdukları organ alışverişi ilişkisi üzerinedir. Bu tema altında ilk olarak donörler hakkında bilgi edinme isteğinin dinî açıdan kirlilik/temizlik ayrımıyla ilgili olduğu ve ötekinin kirli olarak konumlandırıldığı gözlenmiştir. Örneğin aşağıdaki alıntıda katılımcı, hastanenin donörün bilgilerini saklamasından rahatsız olduğunu belirtmektedir. Çünkü aldığı organın sağlıklı olması ile dinî açıdan uygun

(temiz) olması birbirinden ayrı kriterlerdir ve bu temizlik ancak organın “öteki”nden gelmemesi durumunda söz konusu olmaktadır:

Yine de hani Müslüman olması, temiz olması senin için önemli, organ da olsa. Yani sağlıklı organ verdi, temiz de olsa biraz hani. Mesela haramdan uzak şeyden uzak ... Nasıl insan yani birilerini de bilsek [kadavra donörün akrabalarını tanısak] iyiydi hani, o kadın nasıldı? Ben her zaman derim, hadi belki Müslüman da olmazdı, belki Alevi oldu, belki abdestsiz namazsız oldu. Hani bunları devamlı aklımda şey yapardım. Ameliyata girmeden yani gendi gendime içimden şey yaptım. Allah'ım ya n'olur benden o dünyada sorgu sual olmasın. ... öyle bir şey olursa, nasip olmasın, girmiyem, almiyam. ... Nasıl yani sen gendinden olmayan şeyden [donörden] nakil olacağını şey yaparsın [düşünürsün] ki? E hadi öte dünyada benden sorarlarsa hani böyle bir kişinin organını aldım diye? (Alıcı, kadın, 52 yaşında, diplomasız okur yazar, köy doğumlu, ev kadını, 2018 yılında böbrek nakli olmuş, organı 15 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Aşağıdaki alıntıda ise katılımcı tanımadığı birinden karaciğer aldıktan sonra donörü ilk kez gördüğünde “ötekiyle” karşılaşarak hayal kırıklığına uğramış, donöre benzeyeceğinden endişelenmiş, kendisini ancak aldığı organın kalp ya da beyin gibi bilinçle veya ruhla doğrudan ilişkili olmayan bir organ olduğu düşüncesiyle rahatlatmıştır:

Biz işte hani kapalıyız, abdestli, namazlı falan [gülüyor]. Donörüm geldi, eve getirdiler. Getirdiler işte pantolonu falan yırtık [gülüyor]. Kulaklarında çift küpe takılı, yani giyim tarzı değişik. Ben dedim Allah'ım, yani bir şeyi [sakıncası] olur mu acaba bende de dedim, hani biraz da şeymiş yani, hani bira falan içen şeymiş, ben dedim, vallahi onda çok tereddütte kaldım görünce yani. ... Yani çok üzüldük çocuklarla, anne dediler, sonra sen de böyle olursan falan dediler. Şimdi arayınca [katılımcının şu aralar ağrıları var] abla der, ben sana söylemiyorum mu benim ciğer temizliğe çok alışık değil der, iki rakı iç der, bir şey içsen, o onu arıyor, ondan rahatsız der [gülüyor]. Ama yapacak bir şey yok, Allah razı olsun, içine girince hani derler ya dış görünüşün önemi yok diye. ... Hani bu sonuçta kalp de değil, beyin de değil. Bir yerden [sadece karaciğerden] çok bir şeyi olacağını zannetmiyorum yani. ... yani kalp olsa hani bence fark ederdi yani, hani ne kadar da olsa bir huyun çekermiş mesela bilmiyorum, öyle diyorlar. (Alıcı, kadın, 39 yaşında, ortaokul mezunu, köy doğumlu, ev kadını, 2018'de karaciğer nakli olmuş, organı 3 yıl beklemiş, anonim canlı donörden bağış almış).

Benzer şekilde aşağıdaki alıntıda katılımcı, alıcının veya donörün Müslüman olmaması durumunda onun günahlarının kendisinden de sorulabileceği endişesini taşımaktadır:

Mesela Müslüman olmasa vermem, onlara vermem, hayatta vermem. [Neden?] Nedeenn, Müslüman değiller bir. İşte ne bilem kötü işler yaparlar

iki. Günahı bize sorulur. (Alıcı, kadın, 27 yaşında, ilkokul mezunu, köy doğumlu, işsiz, 2017 yılında böbrek nakli olmuş, organı 11 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Yukarıdaki son üç alıntı aracı sosyal sermayenin zayıflığına, diğer bir deyişle farklı değer ve normlara bağlı bireyler arasındaki bağın güçsüzlüğüne işaret etmektedir. Bu bulgu, farklı gruplara mensup insanlar arasındaki olumlu etkileşimlerin az, sosyal bağların zayıf, grup kimliğinin de güçlü olduğu durumlarda sosyal iş birliğinin ve organ bağıışı oranlarının azaldığı yönündeki bulgularla örtüşmektedir.⁸² Her ne kadar “Müslüman” homojen bir kimlik kategorisi olmak için fazla genişse de ortak dinî değerler tarafından birleştirildiği algısının, dayanışmacı sosyal sermaye bağlamında soyut ve kolektif düzeyde güçlü bağlar kurulmasını sağladığı, ama aynı zamanda aracı sosyal sermaye açısından bir eksiklik yarattığı söylenebilir. Nitekim Mohammad Kamrul Islam ve arkadaşlarına göre aracı sosyal sermaye, dezavantajlı grupların sosyal olarak avantajlı gruplarla bağlantı kurmasını, bu bağlantılar sayesinde önceden erişemedikleri kaynaklara erişmelerini sağlayabilir ve böylece sağlığın iyileştirilmesine katkıda bulunabilir.⁸³ Coletta ve Cullen da dayanışmacı sosyal sermayenin yüksek olmasını dışlama; aracı sosyal sermayeyi ise kapsama ile ilişkilendirmektedir.⁸⁴

Yönlendirilmiş organ bağıışının yaratabileceği en ciddi sorun, organın kime verileceği belirli kriterlere göre saptandığında, bu kriterlere uymayanların sistematik olarak organ bağıışlarına erişememesi olacaktır. Bunun bir örneği aşağıdaki alıntıda görülmektedir. Oğlu ölen aile, çocuğunun organlarını tanıdıkları ve davranışlarından emin oldukları kişiye bağıışlayamadığı için bağıış yapmaktan tamamen vazgeçmiştir:

Bir akrabamın 20 yaşında bir genci kaza yapmıştı, organ nakli [beyin ölümü gerçekleşen gencin organlarını bağıışlamayı] düşünüyorlardı. Geldi hani beni tanıdıkları için dediler ki ya biz Mahmut abiye verecez, dedim ki ya bak ben enfeksiyon kapmışım götürün başka birine verin. Dayıları da hatta bu konuda şey yaptılar yok abi biz seni tanıyoruz yani şöyle içki içmiyorsun, sigara içmiyorsun, kullanmıyorsun yani senden eminiz. Diyelim ki o içki o sigara içiyor, o sana etkilemez ki. Yani bir başka birine verin başka birinin hayatı kurtulsun [dedim]. Yok sen olursan sana verecez yoksa başkasına

⁸² Keren Ladin ve diğerleri, “Does Social Capital Explain Community-Level Differences in Organ Donor Designation?” 629.

⁸³ Mohammad Kamrul Islam ve diğerleri, “Social Capital and Health: Does egalitarianism matter? A literature review,” 5.

⁸⁴ Nat J. Coletta ve Michelle L. Cullen, *The Nexus Between Violent Conflict, Social Capital and Social Cohesion: Case Studies from Cambodia and Rwanda*, 5.

vermeyiz dediler. Ben dedim ki ben olmuyorum. Hakikaten o zaman biliyorsunuz bu konuda enfeksiyon kapan bir insana mümkün değil böbrek verilemiyor. Söyledik anlattık ama bir türlü şey yapmadılar. Çocuk da vefat etti, öylece götürüp gömdüler. (Alıcı, erkek, 50 yaşında, lise mezunu, kent doğumlu, emekli işçi, 2019 yılında böbrek nakli olmuş, organı 15 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Diğer taraftan, aşağıdaki alıntıda alıcı, kadavra donörün Müslüman olmasını kültürel olarak aşına olduğu ve uygun bulduğu yollarla teşekkür etmek için tercih etmektedir. Armağan alışverişi kuramındaki karşılıklılık üzerinden değerlendirildiğinde bu durum, kişinin karşılığını verebileceği bir hediyeyi almasına benzetilebilir:

Benim gendi gararımca gelse derim ki inşallah bir Müslüman'dan gelir, biz de en azından bir Müslüman'ı okuduğumuz zaman, verdiğimiz zaman bir şey olurdu. En azından cumadan cumaya ben o zaman bir Yasin okuyabilirdim, bir şey okuyabilirdim. En azından bir Fatiha'yı ona teslim edebilirdim. Tabii bir Ermeni'ye bunu düşünemezsin bir Yahudi'ye bunu düşünemezsin. Ama bir Müslüman'a dersin ki en azından haftada bir sefer adama bir Yasin okurum. (Alıcı, erkek, 50 yaşında, lise mezunu, kent doğumlu, emekli işçi, 2019 yılında böbrek nakli olmuş, organı 15 yıl beklemiş, kadavradan almış).

Yukarıdaki alıntı sosyal sermaye kuramı açısından dayanışmacı sosyal sermayenin güçlü olduğunun bir işareti olarak okunabilir. Buna ek olarak armağan alışverişi kuramı açısından ise aldığı armağana aşına olduğu ritüeller ile karşılık verebilmek için karşısındaki de kültürel ve dinî olarak aynı kurallara tabi olması beklenmektedir. Diğer taraftan Saraglou, dindar sosyal davranış bağlamında karşılık vermek için hiç şansı olmayan ya da çok az şansı olan tanımadık insanlara karşı daha az toplum yanlısı davranış sergilendiğini vurgulamaktadır.⁸⁵ Son alıntıda görüldüğü gibi yönlendirilmiş organ bağışı kapalı ve dışlayıcı bir yardımlaşma ağı kurma isteğinden değil, karşılıklı etkileşim kurmak için ihtiyaç duyulan ortak kodları paylaşma isteğinden kaynaklanıyor da olabilir. Böyle bir zemin üzerinde kurulmuş olsa bile yönlendirilmiş organ bağışı anlayışı, belirli grupları sistematik olarak organ bağışı sürecinin dışında bırakabileceği için son derece tehlikelidir.

Nakil sürecinde görevli tıbbi personele sorulan sorular organları bağışlayan ve alacak olanların kategorik dinî kimliklerinden çok dinle ilgili davranışlarına ilişkindir. Gündelik yaşamdaki dinsel davranışların kaydı tutulamayacağı için bu durumun yönlendirilmiş bağışı önleme potansiyeli

⁸⁵ Saraglou, "Din, Maneviyat ve Diğerkamlık," 118.

olduğu tartışılabilir. Öte taraftan dinsel davranışlara ilişkin sorular nakil personelinin donör ve alıcıların sorularını cevaplamalarını ve onlarla etkili iletişim kurmalarını zorlaştırmaktadır:

... dedi ki bu organları başışladım ama ben dedi [kadavranın] annesi, ehl-i Müslüman birine takılsın dedi, bak hakkımı helal etmem sana dedi bana. Şimdi teyze dedim zaten bizim listelerimizde Hıristiyan yok, Musevi yok ama dedim ben bilemem adam ateist midir, hani daha sonra din değiştirmiş midir, ya ben bunun günahına giremem dedim yani. (Organ nakil koordinatörü, erkek, 46 yaşında, lisans mezunu, kent doğumlu, sağlık memuru, 20 yıldır organ nakil departmanında çalışıyor).

Genelde işte günah mıdır diye sorular soruluyor, yani biz tabii bu konularda çok bir şey söyleyemiyoruz sonuçta hani bazen çünkü ters de tepebilir. Ama oluyor ... işte organ almak günah mıdır oluyor ya da bu organını aldığım kişi acaba alkol kullanıyor muydu işte uyuşturucu kullanıyor muydu oluyor. Hani onunla, o organıyla alkol kullandı atıyorum karaciğerini ben aldığım zaman günaha girmiş oluyor muyum oluyor. ... Bizim de çok şeyimiz yok tabii de hani bunların alınırken test yapıldığını söylüyoruz ama şimdi adamın [testten] önceki on günde yirmi günde kullanıp kullanmadığını biz bilemeyiz yani. (Hemşire, kadın, 24 yaşında, lisans mezunu, kent doğumlu, iki yıldır organ nakil departmanında çalışıyor)

Müslüman ve gayrimüslim toplulukların birlikte yaşadığı bir bölgede çalışan organ nakil koordinatörü ayrıca sınırlı deneyimlere dayalı da olsa yönlendirilmiş organ bağışının Müslümanlarda daha çok görüldüğüne dair görüşlerini şu şekilde paylaşmıştır:

Şimdi mesela bu Antalya bölgesinde çok yapılıyor mesela yurtdışından gelen turistlerin beyin ölümleri oluyor, oradaki arkadaşlar aktif olarak hani turistlerden çok şey alıyorlar, organ alıyorlar ve kimse de demiyor ki ben bu Hıristiyan'ın veya Musevi'nin atıyorum falanca dininden mensup insanın organı demiyorlar yani. Yani bizde tam tersi oluyor işte. Bizimkiler istemiyor mesela o dinlere [mensup kişilere] takılmasını ama ya Hıristiyan bir adam da demiyor ki benim verdiğim organ şeye takılmasın Müslümana falan. (Organ nakil koordinatörü, erkek, 46 yaşında, lisans mezunu, kent doğumlu, sağlık memuru, 20 yıldır organ nakil departmanında çalışıyor).

Bu deneyimlerin toplumsal bağlamı incelendiğinde katılımcıların bedenlerini öldükten sonra da maddi ve manevi olarak temiz tutmaya ve organı alacak veya verecek olanları da bu açıdan değerlendirmeye çalıştıkları söylenebilir. Bu açıdan alıcı veya donörlerin katılımcılarla ortak dinî kimliği paylaşmaması bir kaygı yaratmakta, ama paylaşmaları da bu kaygıyı tamamen ortadan kaldırmamakta, bu da katılımcıları organlarını

sadece tanıdıkları insanlarla paylaşacakları katı bir yönlendirilmiş organ bağışı çerçevesine yöneltebilmektedir.

Sonuç

Dinin organ bağışı sürecini ne şekilde etkilediğini nitel bir sosyolojik araştırmanın bulguları üzerinden değerlendiren bu çalışmada üç temel sonuca varıldığı söylenebilir. İlk olarak, literatürdeki pek çok çalışma hastalığın Allah'ın takdiri olduğu düşüncesinin organ bağışı ve nakliyle ilgili olumsuz tutumlara neden olduğunu belirtse de hem organlarını bağışlayanların hem de bağışlamayanların bunu Allah'ın takdiriyle ilişkilendirdiği tespit edilmiştir. Organ nakil süreciyle ilgili deneyimleri olan katılımcılar bağışlanan organları, hatta organ naklini mümkün kılan tıbbi gelişmeleri dahi Allah'ın takdiri olarak görmekte, ayrıca organ bağışının karşılığında maddi bir çıkar beklenmese de sembolik dinî ödüller edinilebileceği düşünülmektedir. Hastalığı Allah'ın takdiri olarak görmek ve müdahale etmemek dinin organ bağışı sürecindeki olumsuz etkisine işaret etmektedir. Ancak katılımcıların organ naklinin kendisinin de Allah'ın takdiri olduğunu vurgulamaları, dinin ve öznelerin dini yorumlama biçimlerinin olumlu bir etki oluşturduğunu, katılımcıların yaptıkları seçimler konusunda onaylanma ve teselli edilme ihtiyaçlarını karşıladığını göstermektedir.

İkinci olarak, organ bağışı ve nakli konusundaki dinî bilgilerin bu süreçte kritik bir öneme sahip olduğu, ancak bilgi düzeyinin nicel bir değişkene indirgenmemesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu konuda öne çıkan noktalardan biri hastalığın kritik aşamalarında olan hastaların olumsuz bir bilgi elde etme endişesiyle dinî bilgi edinmekten özellikle uzak duruyor olmasıdır. Dolayısıyla bilgi sahibi olmama, her bağlamda organ bağışına karşıtlık olarak görülmemelidir. Çünkü bilgi sahibi olup olmama isteği de kişinin organ nakliyle ilgili deneyimlerine göre değişebilmektedir. Bu konuda öne çıkan bir diğer önemli nokta, organ bağışı ve nakliyle ilgili deneyimin dinî bilgileri gözden geçirmeye, yeni kaynaklardan yeni bilgilerin edinilmesine yol açmasıdır. Büyük ihtimalle bunun bir sonucu olarak, alıcı ve donörlerin konuyla ilgili sahip olduğu ve aktardığı dinî bilgiler olumluyken, organlarını bağışlamak istemeyenlerin aktardığı bilgiler olumsuzdur. Buna dayanılarak olumsuz bilgiye sahip olanların organ bağışı veya nakliyle ilgili deneyime sahip olduklarında bilgi elde etmek için resmi/kurumsal kaynaklara başvuracakları ve bilgilerini yenileyecekleri düşünülebilir. Şu halde organ bağışı ile ilgili dinî bilgi, katılımcıların alıcı ve donör olarak farklı rol ve deneyimlerinden bağımsız olarak etki eden bir

bağımsız değişken gibi düşünülmemeli, bilgi düzeyi, bilgi elde etme motivasyonu, bilgi kaynağı ve bilginin etkisi birlikte değerlendirilmelidir.

Üçüncü olarak, katılımcılar yönlendirilmiş organ naklini benimseseler de yönlendirme kriterleri kategorik olarak saptanabilecek bir durumun ötesinde, gündelik yaşamda dinî kurallara uymayı içeren detaylı kriterleri içermektedir. Kadavradan yapılan bağışlarda bu tip kriterlerin kaydı ve takibi mümkün olmadığı için dışlayıcı bir sürece yol açma potansiyeli düşüktür. Ancak canlı donörlerden yapılacak bağışlarda bağışların düşük kalmasına yol açmaya devam edebilir. Alıcı veya donörlerin dinî kimlikleri ve davranışları hakkında bilgi elde etme isteğinin nedenleri arasında organı alacak/verecek olan kişinin günahlarından sorumlu tutulma endişesi, organı aldıktan sonra donörün istenmeyen davranışlarının alıcıda da görüleceği endişesi ve organ bir kadavradan alınacaksa aşına olunan bir kültürel bağlam içinde dinî açıdan uygun şekilde teşekkür edebilme isteği sayılabilir. Nedeni ne olursa olsun bu tip bilgilerin istenmesi, organ bağışısı sürecindeki anonimlik ilkesine yönelik bir itirazı barındırmaktadır ve anonimlik ortadan kalkacak olursa belirli grupların sistematik olarak organ nakil süreci dışında kalması ihtimalinin gerçekleşebileceğini göstermektedir. Bununla beraber, katılımcılar organ nakli ve deneyimi konusunda deneyim kazandıklarında ya da empati kuracak kadar bilgi edindiklerinde ve buna paralel olarak konuyla ilgili dinî bilgilerini resmi/kurumsal kaynaklardan yenilediklerinde yönlendirilmiş organ bağışısı konusundaki tutumlarının da değişmesi beklenebilir. Ayrıca dinin diğerkamılıkla ilişkisi, tanınmayanlara yardım etmeyi de içerecek şekilde vurgulanarak organ bağışısı sayısı artırılabilir.

Bu sonuçlar ışığında din ile organ bağışısı süreci arasında sadece olumsuz bir ilişki olduğu söylenemez. Organ bağışısı sürecinde dinle ilgili olumsuz etkiler gözlenirse de bunlar dinden değil, organ bağışısı ve nakli konusundaki deneyimsizlikten ve bu konudaki dinî bilginin eksikliğinden kaynaklanıyor görünmektedir. Bu konuda yapılan çalışmaların önemli bir kısmında örneklem kamu genelini yansıtmadığı, dolayısıyla organ bağışısı veya nakli deneyimi olanları çok sınırlı düzeyde kapsadığı için organ nakli deneyimsizliğinden kaynaklanan empati yoksunluğunun yarattığı etkiler dinin etkileri gibi saptanmış olabilir. Organ bağışısı veya nakli konusunda deneyim sahibi olanların ise dinden olumsuz yönde etkilenmediği, hatta dini bu konuda hem bir dayanak hem de toplumsal dayanışmayı artıracak bir araç olarak gördükleri söylenebilir.

Dinle organ bağışına yönelik tutum konusunda neden sonuç ilişkisi kurmaya çalışmak bu olgunun bütünlüğünü ve kompleksliğini anlamak için yeterli değildir. Bunun yerine dinin bu süreci ne şekilde etkilediğine odaklanılmalı, sürecin değişebildiği dikkate alınmalıdır. Konuyla ilgili resmi/kurumsal dinî bilgilerin toplum geneline ulaştırılmasının yanında, toplumda organ nakli sürecini deneyimlemiş olanlarla empati kurmalarını sağlayacak paylaşımların yapılması ve dinin bireyleri tanınmayan insanlara da yönelik diğerkamlığa ve toplum yanlısı davranışa teşvik etme potansiyelinin vurgulanması durumunda dinin organ bağışu ve nakli konusunda daha güçlü olumlu etkilere sahip olabileceği açıktır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.
Etik Kurul Onayı / Ethics Committee Approval:	Bu araştırma, Anadolu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu onayı ile yapılmıştır. Tarih: 27.04.2021, Protokol no: 60168 / This research is conducted with the permission of the Social and Humanities Ethics Committee of Anadolu University, protocol no: 60168, 27.04.2021.
Yazar Katkıları / Author Contributions:	Betül Durmaz Yurt %35 Temmuz Gönç Şavran %65

KAYNAKÇA

- Adidi, Walid A. ve Chris Morse. "Expanding The Role of Emotion in the Theory of Motivated Information Management." *Uncertainty, Information Management, and Disclosure Decisions: Theories and Applications*, ed. Tamara Dawn Afifi ve Walid A. Afifi, içinde 87-105. London: Routledge, 2009.
- Aghae, Monavar Afzal, Mina Dehghani, Mehran Sadeghi ve Esmail Kaleghi. "Awareness of Religious Leaders' Fatwa and Willingness to Donate Organ." *International Organ Transplantation Medicine* 6:4 (2015): 158-164.
- Ahmed, Mustafa, Paul Kubilis ve Aasim Padela. "American Muslim Physician Attitudes Toward Organ Donation." *Journal of Religion and Health* 57:5 (2018): 1717-1730.
- Ajzen, Icek. "The Theory of Planned Behavior." *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 50:2 (1991): 179-211.

- Al-Faqih, Salah R. "The Influence of Islamic Views on Public Attitudes Towards Kidney Transplant Donation in a Saudi Arabian Community." *Public Health* 105:2 (1991): 161-165.
- Ali, Abeera, Tibyan Ahmed, Ali Ayub, Sumaya Dano, Maroof Khalid, Noor El-Dassouki, Ani Orchanian-Cheff, Shabbir Alibhai ve Istvan Mucsi. "Organ Donation and Transplant: The Islamic Perspective." *Clinical Transplantation* 34:4 (2020): 1-13.
- Al-Khader, Abdullah, Feroze Shaheen ve Mohamed Al-Jondeby. "Important Social Factors that Affect Organ Transplantation in Islamic Countries." *Experimental and Clinical Transplantation* 1:2 (2003): 96-101.
- Alkhawari, Fawzi, Gerry Stimson ve Anthony Warrens. "Attitudes Toward Transplantation in UK Muslim Indo-Asians in West London." *American Journal of Transplantation* 5:6 (2005): 1326-1331.
- Alsalem, Amani, Scott Weaven ve Park Thaichon. "Theoretical Insights into Organ Donation and Social Change." *Entrepreneurship and Organizational Change*, ed. Vanessa Ratten, içinde 149-166. Cham (Almanya): Springer, 2020.
- Ashkenazi, Tamar, Marius Berman, Sharona Ben Ami ve Abed Fadila. "A Bridge Between Hearts: Mutual Organ Donation by Arabs and Jews in Israel." *Transplantation* 77:1 (2004): 151-155.
- Ashraf, Omer, Saad Ali, Sumbul Ali, Hina Ali, Mehruhnisa Alam, Arshad Ali ve Talaha Ali. "Attitude Toward Organ Donation: A Survey in Pakistan." *Artificial Organs* 29 (2005): 899-905.
- Aykaç, Ahmet, Aykut Uslu ve Sait Murat Doğan. "Intellectuality and Attitudes of Clergy About Organ Donation in Turkey: Metasynthesis Of Observational Studies." *Transplantation Proceedings* 47:4 (2015): 1066-1069.
- Balcı, Elçin ve Mehtap Şahingöz. "Hemşirelerin Organ Bağışına Bakışları." *Cumhuriyet Tıp Dergisi* 36:4 (2014): 503-511.
- Bandura, Albert. "Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective." *Annual Review of Psychology* 52:1 (2001): 1-26.
- Barcellos, Franklin, Cora Luiza Araujo ve Juvenal Dias da Costa. "Organ Donation: A Population Based Study." *Clinical Transplantation* 19 (2005): 33-37.
- Başal, Bilgen. "Türkiye'de Organ Bağışı Oranlarının Düşük Olma Sebepleri ve Çözüm Önerileri: Bir Saha Çalışması." *The Journal of Academic Social Science Studies* 33 (2015): 207-221.
- Bilgel, Halil, Ganime Sadıkoğlu, Olgun Gökteş ve Nazan Bilgel. "A Survey of The Public Attitudes Towards Organ Donation in a Turkish Community and of The Changes that Have Taken Place in the Last 12 Years." *Transplantation International* 17 (2004): 126-130.
- Bilgel, Halil, Ganime Sadıkoğlu, Olgun Gökteş ve Nazan Bilgel. "Public Attitudes Toward Organ Donation. A Survey in a Turkish Community." *Transplantation International* 4 (1991): 243-245.
- Bokek-Cohen, Ya'arit, Riad Abu-Rakia, Pazit Azuri ve Mahdi Tarabeih. "The View of the Three Monotheistic Religions Toward Cadaveric Organ Donation." *OMEGA- Journal of Death and Dying* 85:2 (2022): 429-444.

- Boulware, Ebony, Lloyd Ratner, Lisa Cooper, Julie Ann Sosa, Thomas LaVeist ve Neil Powe. "Understanding Disparities in Donor Behavior: Race And Gender Differences in Willingness to Donate Blood and Cadaveric Organs." *Medical Care* 40 (2002): 191-198.
- Bourdieu, Pierre. "The Forms of Capital." *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John Richardson, içinde 241-258. New York: Greenwood, 1986.
- Bruzzone, Paolo. "Religious Aspects of Organ Transplantation." *Transplantation Proceedings* 40 (2018): 1064-1067.
- Bulut, Aliye. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Organ Bağış Hakkında Bilgi, Tutum ve Davranışları." *Kocaeli Medical Journal* 8:1 (2019): 202-209.
- Can, Fatma. "Organ Bağışına Onay Veren ve Vermeyen Ailelerin Bazı Sosyal Psikolojik Değişkenler Yönünden Karşılaştırılması." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2016.
- Coleman, James Samuel. *Foundations of Social Theory*. London: Harvard University Press, 1990.
- Coletta, Nat ve Michelle Cullen. *The Nexus Between Violent Conflict, Social Capital and Social Cohesion: Case Studies from Cambodia and Rwanda*. Washington DC: The World Bank, 2000.
- Cronin, Antonia J. ve James Douglas. "Directed and Conditional Deceased Donor Organ Donations: Laws and Misconceptions." *Medical Law Review* 18:3 (2010): 275-301.
- Derviş, Sila. "Promoting Organ Donation Through Mortality Salience for Different Levels and Orientations of Religiosity." Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2015.
- Dolfsma, Wilfred, Rene van der Eijk ve Albert Jolink. "On a Source of Social Capital: Gift Exchange." *Journal of Business Ethics* 89:3 (2008): 315-329.
- Einollahi, Behzad, Mohammad Hossein Nourbala, Saeid Bahaeloo-Horeh, Shervin Assari, Mahboob Lessan-Pezeshki ve Naser Simforoosh. "Deceased-Donor Kidney Transplantation in Iran: Trends, Barriers And Opportunities." *Indian Journal of Medical Ethics* 4:2 (2007): 70-72.
- Eldegez, Cumhuri Uluğ ve Yalçın Seyhun. "Türkiye'de ve Dünyada Transplantasyonun Tarihçesi." *Türkiye Klinikleri Journal General Surgical Special Topics* 6:1 (2013): 1-6.
- Ertin, Hakan. "Organ Bağış ve Transplantasyon Tıbbı: Etik Çerçeve ve Çözüm Tartışmaları." *İş Ahlakı Dergisi* 7:2 (2014): 91-120.
- Gauher, Salman T, Ravi Khehar, Gaurav Rajput, Alia Hayat, Bhavagaya Bakshi, Hanmeet Chawla, Benita Cox ve Anthony Warrens. "The Factors that Influence Attitudes Toward Organ Donation for Transplantation Among UK University Students of Indian and Pakistani Descent." *Clinical Transplantation* 27:3 (2013): 359-367.
- Gill, Paul ve Lesley Lowes. "Gift Exchange and Organ Donation: Donor and Recipient Experiences of Live Related Kidney Transplantation." *International Journal of Nursing Studies* 45:11 (2008): 1607-1617.

- Global Observatory on Donation and Transplantation. <http://www.transplant-observatory.org/summary/> (24.02.2022).
- Guba, Egon ve Yvonna Lincoln. "Epistemological and Methodological Bases of Naturalistic Inquiry." *Educational Communication and Technology Journal* 30:4 (1982): 233-252.
- Güden, Emel, Fevziye Çetinkaya ve Melis Naçar. "Attitudes and Behaviors Regarding Organ Donation: A Study on Officials of Religion in Turkey." *Journal of Religion and Health* 52:2 (2013): 439-449.
- Gürdil Yılmaz, Seher, Burcu Opak Yücel ve Döndü Çuhadar. "Knowledge and Attitudes of The Faculty of Theology Students on Organ Transplantation." *Journal of Religion and Health* 56:3 (2017): 1042-1051.
- Gürler, Hesna ve Ayşe Topal Hançer. "Bir Aile Sağlığı Merkezine Başvuran Bireylerin Organ Bağışı Konusundaki Tutumları." *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History* 28:1 (2020):90-98.
- Hanto, Douglas W. "Ethical Challenges Posed by The Solicitation of Deceased and Living Organ Donors." *The New England Journal of Medicine* 356:10 (2007): 1062-1066.
- Hayward, Claire ve Anna Madill. "The Meanings of Organ Donation: Muslims of Pakistani Origin and White English Nationals Living in North England." *Social Science and Medicine* 57:3 (2003): 389-401.
- Hyde, Melissa K. ve Katherine M. White. "Young Australian Adults' Knowledge and Beliefs About Organ Donation." *Progress in Transplantation* 17 (2007): 220-227.
- Irving, Michelle J, Alison Tong, Stephen Jan, Alan Cass, John Rose, Steven Chadban, Richard D Allen, Jonathan C Craig, Germaine Wong ve Kirsten Howard. "Factors that Influence the Decision to be an Organ Donor: a Systematic Review of Qualitative Literature." *Nephrology, Dialysis, Transplantation* 27:6 (2012): 2526-2533.
- Kahneman, Daniel ve Amos Tversky. "Choices, Values, and Frames." *Handbook Of The Fundamentals of Financial Decision Making*, ed. Leonard C. Maclean ve William T. Ziemba, içinde 268-278. Hackensack: World Scientific, 2013.
- Kamrul Islam, Mohammad, Juan Merlo, Ichiro Kawachi, Martin Lindström ve Ulf Göran Gerdtham. "Social capital and health: Does egalitarianism matter? A literature review." *International Journal for Equity in Health* 5:3 (2006): 1-28.
- Kanellopoulou, Nadja. "Reconsidering Altruism: Introducing Reciprocity and Empowerment in the Governance of Biobanks." *Principles and Practice in Biobank Governance*, ed. Jane Kaye ve Mark Stranger, içinde 33-52. Farnham: Ashgate, 2009.
- Kawachi, Ichiro, Sankaran V. Subramanian ve Daniel Kim. "Social Capital and Health: a Decade of Progress and Beyond." *Social Capital and Health*, ed. Ichiro Kawachi, S Sankaran V. Subramanian ve Daniel Kim, içinde 1-29. New York: Springer, 2008.
- Keçecioğlu, Nilgün, Murat Tuncer, Levent Yüçetin, Mustafa Akaydın ve Gülşen Yakupoğlu. "Attitudes of Religious People in Turkey Regarding Organ

- Donation and Transplantation." *Transplantation Proceedings* 32:3 (2000): 629-630.
- Keten, Hamit Sırrı, Derya Keten, Hüseyin Üçer, Mustafa Cerit, Oğuz Işık, Ökkeş Hakan Miniksar ve Özgür Ersoy. "Knowledge, Attitudes and Behaviors of Mosque Imams Regarding Organ Donation." *Annals of Transplantation* 19 (2014): 598-603.
- Korkmaz, Sezai. "Organ Bağışı Tutumları ve Dindarlık İlişkisi." *Amasya İlahiyat Dergisi* 15: (2020): 493-516.
- Krupic, Ferid. "The Impact of Religion and Provision of Information on Increasing Knowledge and Changing Attitudes to Organ Donation: An Intervention Study." *Journal of Religion and Health* 59 (2020): 2082-2095.
- Ladin, Keren. "Does Social Capital Explain Community-Level Differences in Organ Donor Designation?" *Milbank Quarterly* 93:3 (2015): 609-641.
- Lam, Wilbur Aaron ve Laurence McCullough. "Influence of Religious And Spiritual Values Of The Willingness of Chinese-Americans to Donate Organs For Transplantation." *Clinical Transplantation* 14 (2000): 449-456.
- Locock, Lousie ve Lorraine Smith. "Personal Benefit, or Benefitting Others? Deciding Whether to Take Part in Clinical Trials." *Clinical Trials* 8 (2011): 85-93.
- Machin, Laura L. ve Leonid Cherkassky. "Deconstructing Donation." *Journal of Medical Law and Ethics* 3:3 (2015): 145-147.
- Mauss, Marcell. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. Londra: Routledge, 1990.
- Miah, Ti, Grace C Hillyer, S Ali Husain ve Sumit Mohan. "Cultural Barriers to Organ Donation Among Chinese and Korean Individuals in the United States: A Systematic Review." *Transplant International* 32:10(2019): 1001-1018.
- Moazam, Farhat, Aamir Jafarey ve Bushra Shirazi. "To Donate a Kidney: Public Perspectives from Pakistan." *Bioethics* 28:2 (2014): 76-83.
- Mohamed, Elagba. "Public Awareness Survey About Organ Donation and Transplantation." *Transplantation Proceedings* 45:10 (2013): 3469-3471.
- Mossialos, Elias, Joan Costa-Font ve Caroline Rudisill. "Does Organ Donation Legislation Affect Individuals' Willingness to Donate Their Own or Their Relative's Organs? Evidence from European Union Survey Data." *BMC Health Services Research* 8:48 (2008): 1-10.
- Muliira, Rhoda S. ve Joshua K. Muliira. "A Review of Potential Muslim Organ Donors' Perspectives on Solid Organ Donation: Lessons for Nurses in Clinical Practice." *Nursing Forum* 49:1 (2014): 59-70.
- Naçar, Melis, Fevziye Çetinkaya, Dilek Kanyılmaz, Bülent Tokgöz ve Cengiz Utaş. "Hekim Adaylarının Organ Nakline Bakış Açıkları." *Türk Nefroloji Diyaliz ve Transplantasyon Dergisi* 10:2 (2001): 123-128.
- Naçar, Melis, Fevziye Çetinkaya, Zeynep Baykan ve Serpil Poyrazoğlu. "Attitudes and Behaviours of Students from the Faculty of Theology Regarding Organ Donation: A Study from Turkey." *Transplant Proceedings* 41:10 (2009):4057-4061.

- Nahapiet, Janine ve Sumantra Ghoshal. "Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage." *Academy of Management Review* 23:2 (1998):242-266.
- Najafizadeh, Katayoun, Fariba Ghorbani, Sajjad Hamidinia, Mohammad Ali Emamhadi, Mohammad Ali Moinfar, Omid Ghobadi ve Shervin Assari. "Holy Month of Ramadan and Increase in Organ Donation Willingness." *Saudi Journal of Kidney Diseases and Transplantation* 21 (2010): 443-446.
- National Health System. "An Islamic Perspective on Organ Donation." <https://www.orgando-nation.nhuk/helping-you-to-decide/your-faith-and-beliefs/islam/> (22.02.2022).
- Okka, Berrin ve Orhan Demireli. "Konya İlinde Halkın Organ Bağışı Konusuna Bakış Açılarının Değerlendirilmesi." *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics* 16:3 (2008): 148-158.
- Oliver, Eva, Gabriel Moreno ve Josep Maria Grinyo. "Anonymity of Organ Donors Under Discussion." *Italian Journal of Nephrology* 36:6 (2019): 1-5.
- Oliver, Michael, Alexander Woywodt, Aimun Ahmed ve Imran Saif. "Organ Donation, Transplantation and Religion." *Nephrology, Dialysis, Transplantation* 26:2 (2011): 437-444.
- Özbolet, Abdullah. "Organlarımı Dirilmek İstiyorum: Organ Bağışının Dini-Toplumsal Arkaplanı." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17:1 (2017): 61-87.
- Özer, Ali, Hasan Çetin Ekerbiçer, Mustafa Çelik ve Melis Naçar. "Knowledge, Attitudes, and Behaviors of Officials of Religion About Organ Donation in Kahramanmaraş, an Eastern Mediterranean City of Turkey." *Transplant Proceedings* 42:9 (2010):3363-3367.
- Padela, AAsim I. ve Hatidza Zaganjor. "Relationships between Islamic Religiosity and Attitude Toward Deceased Organ Donation Among American Muslims: A Pilot Study." *Transplantation* 97:12 (2014): 1292-1299.
- Padela, AAsim I. ve Jasser Auda. "The Moral Status of Organ Donation and Transplantation within Islamic Law: The Fiqh Council of North America's Position." *Transplantation Direct* 18:6 (2020): 1-7.
- Padela, AAsim, Shoaib Rasheed, Gareth J W Warren, Hwajung Choi ve Amit K Mathur. "Factors Associated with Positive Attitudes Toward Organ Donation in Arab Americans." *Clinical Transplantation* 25:5 (2011): 800-808.
- Pichon, Isabelle ve Vassilis Saroglou. "Religion and Helping: Impact of Target, Thinking Styles and Just-World Beliefs." *Archive for the Psychology of Religion* 31 (2009): 215-236.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi ve Raffaella Y. Nanetti. *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Sanal, Ashlhan. *Yeni Organlar, Yeni Hayatlar- Organ Nakli, Ahlak ve Ekonomi*. İstanbul: Metis, 2013.
- Saroglou, Vassilis. "Din, Maneviyat ve Diğerkâmlık." Çev. Meryem Şahin. *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2015): 113-145.

- Shaheen, Faissal M. ve Mohammed Ziad Souqiyyeh. "Increasing Organ Donation Rates from Muslim Donors: Lessons from a Successful Model." *Transplantation Proceedings* 36:7 (2004): 1878-1880.
- Sharif, Adnan, Haifaa Jawad, Peter Nightingale, James Hodson, Graham Lipkin, Paul Cockwell, Simon Ball ve Richard Borrow. "A Quantitative Survey of Western Muslim Attitudes to Solid Organ Donation." *Transplantation* 92:10 (2011): 1108-1114.
- Sharp, Chloe ve Gurch Randhama. "Social Capital and Deceased Organ Donation." *Social Indicators Research* 157:4 (2012): 115-140.
- Sharp, Chloe ve Gurch Randhawa. "Altruism, Gift Giving and Reciprocity in Organ Donation: A Review of Cultural Perspectives and Challenges of the Concepts." *Transplantation Reviews* 28 (2014): 163-168.
- Sharp, Chloe ve Gurch Randhawa. "The Potential Role of Social Capital in the Willingness to be a Deceased Organ Donor: A Case Study of UK Polish Migrants." *Transplantation Proceedings* 48:3 (2016): 680-688.
- Şantaş, Gülcan ve Fatih Şantaş. "Türkiye'de Organ Bağışının Mevcut Durumu ve Organ Bağışında Stratejik İletişimin Önemi." *SDÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 9:2 (2018): 163-168.
- Tarhan, Merve, Levent Dalar, Hüseyin Yıldırımoglu, Adnan Sayar ve Sedat Altın. "The View of Religious Officials on Organ Donation and Transplantation in the Zeytinburnu District of Istanbul." *Journal of Religion and Health* 54:6 (2015): 1975-1985.
- Titmuss, Richard Morris. *The Gift Relationship*. Londra: Allen & Unwin. 1970.
- Topbaş, Murat, Gamze Çan, Mehmet Ali Çan ve Şükrü Özgün. "Outmoded Attitudes Toward Organ Donation Among Turkish Health Care Professionals." *Transplantation Proceedings* 37 (2005): 1998-2000.
- Traumüller, Richard. "Moral Communities? Religion as a Source of Social Trust in a Multilevel Analysis of 97 German Regions." *European Sociological Review* 27:3 (2011): 346-363.
- Tumin, Makmor, Abdillan Noh, Nurulhuda Mohd Satar, Chong Chin-Sieng, Lim Soo-Kun, Nawi Abdullah ve Ng Kok-Peng. "Organ Donation in Muslim Countries: The Case of Malaysia." *Annals of Transplantation* 18:1 (2013): 671-676.
- Uskun, Ersin ve Mustafa Öztürk. "Attitudes of Islamic Religious Officials Toward Organ Transplant and Donation." *Clinical Transplantation* 27:1 (2013): 37-41.
- Van Pachterbeke, Matthieu, Christopher Freyer ve Vassilis Saroglou. "When Authoritarianism Meets Religion: Sacrificing Others in the Name of Abstract Deontology." *European Journal of Social Psychology* 41 (2011): 898-903.
- Vojnov, Teodora. "A Sociological Perspective on Organ Transplantation and Donation in Serbia." Yüksek Lisans Tezi, Lund University, Lund, 2021.
- World Population Review. "Country Rankings."
<https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-christian-countries> (13.10.2022)
- Yalçın Balçık, Pınar, Gamze Yorgancıoğlu Tarcan ve Bülent Sapaz. "Attitudes' of University Students Towards Organ Donation and Transplantation." *SDÜ Sağlık Bilimleri Dergisi* 10:3 (2019): 314-319.

